

نەجیب دوماوي.

حەزرەتی تاتار روحناملاری

ھەم

ئالارنىڭ ئىشلەرى

۵۰۵

1929

تاتارستان دەولەت نەشرىياتى.

قازان،

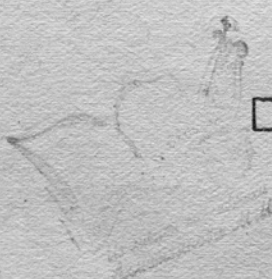
نەچچە دو ماوي.

حەزرەگى تاتار رو حانىلارى

۵۵۵

ئالارنىڭ ئىشلەرى

СР

تاتارستان دەولەت نەشرىياتى.

نازان، 1929، ۱۰۱.

Тип. им. „Камиль-якуб“
Татиздата. Казань, Сенная 22.

Татглавлит № 2838
1929 г. Тираж 3.000

رید کاللیگییە دەن.

نەجیب دوماوی ریۋەلوتسییەگە ھەتلی یاشی ۳۰ ق تانلغان تانار شاعیرى. ئانڭ شیعەرلەرئى جیینتق بولب باسلغان، قوقو كیتابلارندا، خریستاماتییەلەردە، ژورن ئالغانلار ئیدى. ئیسكى تانار ئەدەبیاتی بلەن تاناش بولغان كىشلەر دوماوینى بلەلەر. لەكىن ریۋەلوتسییەدەن، سۇڭ دوماوی یوئالدى. كوبلەر ئانڭ قايدا كیتكەنن، قیسەنمى، یوقمى ئىكەنن دە بلەدئلەر. ریۋەلوتسییەگە قەدەر كورنگەن ھەم كورنئە باشلاب قالغان كوب یازوچلار، شاعیرلەر رەتئەن، ئولدا ئەدەبیات كوكئەن تۇشكەن ئیدى. سۇڭمى كۇنلەردە، تانار مان بوعاتئدا ئانڭ بو نیچە شیعەرئى كورندى ھەم ئیدى منە، شوشى كیتابئى بلەن، ئول تاغى دۇنياغا چعا. یوئالغان دوماوی تابلدى. ئول تاغى ئەدەبیات مەیدانئنا ئایاق باسو ئالئندا تۇرا.

نەجیب دوماوینڭ یوئالوون، ئانڭ ئەدەبیات مەیدانئدان كیتو- وئى بو قەدەر كوكلسز ھەللەر بلەن بەیلەنگەن.

دوماوی سۇڭمى یللاردا موللا ئیدى.

ریۋەلوتسییەگە قەدەر ئش كورنگەن تانار زیمائللارنڭ بر ئولئشى ریۋەلوتسییە بلەن كیلئش بتمەولەرئى، تۇرلج یوللار بلەن ئوكتەبرگە قارشى لاكیرودا قالولارئى بزگ، بیلگئلى. منە شولار رەتئەن نەجیب دوماوی دا ریۋەلوتسییەگە باشدا ئییرە ئالمیچى چیت لاكیرودا قالئى ھەم سۇڭمى كۇنلەرگە قەدەر، شول لاكیرودا ئشلاب كیلدى. ئیدى منە، شوشى ئولئەزداغى كیتاب ئانڭ رەسمى رەوشە ریۋەلوتسییە لاكیرئنا كوچوون كورسەتە تۇرغاندا كومیئت.

دوماۋى موللا، بولاب، تۇردى، موللا، بولاب ئىشلەدى. موللار
لاگىئونداغى بۇتن ئىشلەر بىلەن نىق تانىش. شوگئا كورە ئانگ، بو
كىتابى بۇنىڭ ئۇچۇن قىياتلىق ماتىرىيال بولا. دۇرس 6 - 7 يىل
بوينچا، شول لاگىيوندا ئىشلەگەن كىشىدە، بو لاگىيونگ قارا ئىشى
تورۇدا كوپنوك ماتىرىيال بولوغا، تاغىدا ئاچىغۇراق فاكتلار تاپىد.
لموغا نىيش ئىدى. واقت ئازلىقدانمىدە، كىتابنىڭ كولىمى سىدىرما-
غانغامىدە، ياھود باشقا سەبەبلەردەنمىدە ئالار، بو كىتابدا كورنە-
مىلەر. لەكىن ئالارغا كىتابنىڭ قىممەتن يوغالتمىلار ئەلبەتتە. بولغان
قەدەر ماتىرىيالدا موللار لاگىيوننىڭ اچىن يۇزن ئاچارغا، زور ياردەم
ئىتەر. شوگئا كورە، بو كىتابنى دەھرىلەر قولندا كۇچلىق قۇرال
بولۇدۇ، ئىشلىيىز.

قازان، 1929 نچى يىل.

سوز باشد.

ھەر نەرسەگە، ھەر ھەلگە ماتېرىيالیزم كوزلۇكى بلەن قاراپ ھۆكۈم ئېتە تۇرغان ھەزرگى زاماندا تانار روھانىلارن، بو قاراشدان چىندە قالدىرو - ئەزىدە ئېلتىفانسزلىق، كوپ ياعنى بلەن ئېسەبلەگەندە تارىخقا ئېلىنىشقا ئەھمىيەت بېرمەدۇر بولۇپ ئېدى.

دەھرىلەر، شولاي ئوق باشقالار سوز ئاراسىدا پاكى مەقالە ئېچىدە بو مەسئەلگە ئەزىرەك توقتالغالاسالاردا، تۇرلنى ياقىدان كېلىپ بو مەسئەلەننى تېكىشەرگەن كىتاب كورنمەدى.

ھالبوكى، تۇرمۇش ئېچىدە تۇرلنى ياقىلاب تەئسىر ئېتولەرنى مۇمكىن بولغان بو ئېلىمىفنىتلارنى ئۇيرەنەرگە تېيىش، ئوقوعا كېرەك.

بەس 6-7، پىلچاماسى موللا، مۇختەسىب بولۇپ، تۇرۇوم خانىپ رەسى ئۇچەن، شول مەسئەلە ئۇستىدە، زور بولماغان بىر كىتاب يازارغا بولدىم. باشدا ئوقۇ ئۇيتىپ قوبارغا كېرەك، مىندە ئوزم بلگەن، ئوزم ئشانغان نەرسەدەن ئارتۇدۇرو، كىمىنتو عادەتنى يوق، بەس بىر ياقىقادا ئاوشمىچى ھەم فەن كوزلەن قاراپ ھەم تۇرمۇشنىڭ ئوزى ئاشالى كورب ئوزم ھەقىقەت دىب تانغان نەرسەلەرنى گە يازاچاقمەن.

گىرىش.

كىتابنىڭ ئېسىن «ھەزرگى تانار روھانىلارنى ھەم ئالارنىڭ ئىشلەرنى» دىب قويدىق. چۈنكى «روھانى» سوزى بو بىر موللا ھالقن غنا توگل، مۇئەزىفنى دە، مۇفتى - قازىلارنى دا، ئىشان وە ئانك ھەلىفەلەرن دە ئېچىدە ئالا.

بو كىتاب سۆڭىنى ، بوون يەشلەر ئۈچۈن پاپولەر يازغان .
 ھا ، بو سوزنىڭ ئوزى تورتىنچى ئۆزىدە ئۆزىدە ئۆزىدە ئۆزىدە .
 1912 نچى يىللاردا بولغا كىرەك ، نانار مانجوعاندا ،
 ئىسلامدا روھانىيەت ، روھانىياتى بارمى ، يوقمى دېگەن بومەستەلە
 تېكىشىرىلىپ ئوزغان ئىدى . مەستەلەنى كۆتەرۈپنى كېم بولغاندى ،
 ئېسىدە قالماغان ، ئەمما ھەر ھەلە مانجوعات ، بو مەستەلەنى
 ياھشى ئوقى ، ئۇزۇن تېكىشىردى :

جەدىلەر ئىسلامدا روھانىلىق يوقلىقىنى ، قەدىملەر
 بارلىقىنى ئىسبات ئىتىدالەر . چۈنكى جەدىلەر ئۆزلىرىن مەدە .
 نىيەنچى ، كۆلتۈرۈپنى ساناعا ، سوڧى - زاھىد مەغنىسىدە گى
 روھانىلىق ، كۆلتۈرۈپنى بىلەن جىيىنلا ئالىمى دىلەر ھەم ئىشانلىق -
 مۇرىتلىك بىلەن كۆرەشەلەر ، تارتىش ئالىمى بارالار ئىدى . ئە
 قەدىملەر - ئىسكەنچىلەر ، سوڧىلىقنى پەيغەمبەرنىڭ ياقىن ساھابا -
 لارنى ھەلى بىلەن ئەبۇبەكرگە قەدەر ئىلتىپ ، قوللاردا بار
 ناماۋى كىتابلارنى ئاشا ، ئىسلام دىنى بۇنىلەپنى بىلەن سو -
 فىلىق - روھانىلىقدان عىبارەت ، دىيىپ چىقىدۇلار .

بۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ ھەر ئىكەۋىسىنىڭ ئەھمىيەتلىكى ،
 ماتېرىياللىق كۆزلىكىدە ، دىن بولدىمى ، شول ئۆزى ئىنىدى
 روھانىلىق ئىكەننى ئاچقى . « روھانى » دېگەن سۆزدەن موللا -
 سىدا ، ھۇقتى - قازىلاردا ھەم باشقالاردا ئاڭلاشلىرىغا تېيىش .
 ئىسلامدا روھانىلىق بارمى - يوقمى مەستەلەسى دىنچىلەرنىڭ
 ئۆزلىرى قارىشىدا نىزاغلى مەستەلە ئىكەن ئەيتىدە ، ئورۇندا
 تېكىشىرىپ ، ئەمما ماتېرىياللىق قارىشىدا ئىسلاممى ، ھرىستىيان -
 لىقىمى ، يەھودىلىقىمى ، ئەلەسە قايسى بولسۇن ، دىن بولدىمى ،
 ئول ئىنىدى روھانى .

دەزرگىڭ نەشكىلات.

ئاپپاراتدا ئىشلەۋچىلەر كىملىرى ئىكەن ئىكەننى نىكشئورگە كىرىپ كەنچى، ئاپپارات ۋە ئۇنىڭ ئارگانىزاتسىيەسى يەنى كورپ ئونەرگە كىرەك.

دەزرگىڭ نەشكىلات ئۈچ قاتلىم بولۇپ، تۆبەن، ئورتا، يوعارى ئىدارەلەردەن تۇرا. يوعارى ياكى ئۈزەك ئىدارە «ئىچكى روسىيە ۋە سىبىرو مۇسلمانلارنىڭ دىنىي ئىدارەسى» ئىسمىدە بولۇپ، ئوفا شەھەرىدە ئىككىنچى دوھونى ساپرانىيە مەھكىمە ئىشەرىيە بىناسىدا تۇرا. مۇندا بىر رەئىس-مۇفتى، ئالتىن قازى (ئىككىنچى قازاق، بىرىنچى خاتىن)، مەسئۇل سىك-رىتار، 4 - 5 ئۇستەل باشى، ئۇلار قول ئاستىدا يازۇچىلار، ئىستورۇ ۋە تېخنىچىسىكى ئىشچىلەر - بارئىسى 31 كىشى ئىشلى. يەنى، يىلتىز ھەم ئايلىقلار بىلەن، بۇ ئىدارەنىڭ يىلقى ئىسمىتاسى سۇڭغىنى غۇمومى جىيىنىلىشىدا (نەدۋەدە) 70 مىڭ سوم بىلىگىلەن كەن ئىدى. بۇ 70 مىڭ ئورنىنىدا تۆبەندە بىر ئاز سۆيلىگە ئورنى كىلەر.

ئورتا ئىدارە مۇختەسىپلىك ئىدارەسى. 50 دەن كىم، 150 دەن ئارتىق بولمىغان مەھەللەلەرنى قاراۋچى بۇ ئىدارەدە رەئىس مۇختەسىپ، ئەزالار (چىلىنلەر) ئىككى مۇشاۋىر، مالىيە يەنى سىدىرغاندا بۇ مەسئۇل كاتىپ - بارئىسى 4 كىشى ئىشلى. قايسى مۇختەسىپلىكلەردە ناھىيە ۋە كىلى ئىسمىدە، ۋولس ساپىن بىرەر كىشى - موللا بىلىگىلەن، خالق، يەنى مەھەللەلەر بىلەن مۇختەسىپلىك ئاراسىدا بەيلەنەش تۇتالار.

تۆبەنكى ئىدارە مۇتەۋەللىيات ئىدارەسى. بۇ ئىدارە ئومىتاق بويىنچا بىرىنچى رەئىس، بىر كاتىپ، بىرەزىپەدار ھەم موللا بىلەن مۇتەۋەللىيات - بارئىسى 5 كىشى تۇرا.

ئېچكى روسىيەدە، سېپىيودە 7 مېلىيون 700 مىڭ 700 گە ياقىن مۇختەسىپلىك بار. 1925 نىچى يىلدىن بۇيان سۇڭ بۇتن قازاق جېرى، قارا قالپاق ھەم قوغز ھالقى قوشىلغاندىن بۇيان سۇڭ ھەمەلەلەننىڭ سانى 10 مىڭگە، مۇختەسىپلىك سانى 1200 گە جېتىدى. بۇ سانلار، بېسىڭرەدە سۇڭلارنى سۆزگە ئېلىپ بارىمىز. ئۇنى ئېچىپ ئېلىش ئۈچۈن تۈبەندە كۆرىمىز.

تەئىمىنات ياقلىرى.

بۇ ئىدارەلەرنىڭ تەئىمىنات ياقلىرى ھەر قايسىنىڭ ئۈزۈنە قالدۇرغان. شەھەرلەردە مۇتەۋەللىيانلار بېلىگىلى بىرۋالونىيە ئالىم نۇرالار، ئە ئالداردا مۇتەۋەللىيانلار ۋالونىيەسىز ئىشلىەر. ئورنى ئىدارەنىڭ تەئىمىناتىدا بىر تەرتىپ يوق. بۇ ھەل مۇختەسىپ، مۇشاۋىرلەرنىڭ ئۈزۈلەرنىڭ ئۇستالىغىغا ئوقى، ئالا بىلەمەلەر تەئىمىن ئىنئەلەر (ئالا بىلەلەرنى شېكىلەرگە، ئون يوق)، ئۈزەك دىنىيە ئىدارە بۇلارنىڭ تەئىمىناتى تۈرىدا قايتىمى، ئاننىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ بۇنغەلە تەئىمىن ئىتەمەۋلەرنى بېسىڭرەك ياخشى، چۈنكى بۇلار تەئىمىن ئىنئەلەندە ئۈزۈنەمال - ئىغانەكىلو ئەزەبەرگە مۇمكىن، بۇ تۈبەن ئىدارەلەر ئالارچا ھۇداي ئۈچۈن بوشلاي «ئىلاھى» ئىشلەرگە تېيىشلەر. ئەمما ئۈزۈلەرنى تۇرناق ھەتلى بولسىن دىنى ھىزەتلى بوشلاي «ئىلاھى» ئىشلەمىلەرگە توگىل، تۇرناق ھەتلى دىن ئىشلەرنى ئاۋ ھەتلى مال ئالاسىلارنى كېلە. بۇ ھەل تۈبەندە ئىسبات قىلىنچاق، بۇ ھەتلى قارا ھالقىدا سۇڭىمى يىللاردا ئاڭلادى ئىندى.

مال باغدىن ئىك كۆچلى تەئىمىن ئىنئەلەننى بۇعارنى

ئىدارە.

فاتىرى، يىلتىو، ياقترتو، سووى ھەم ھادىمەلەرنى ھەزر بولغان ھەلدە مۇفتىگە ئايلىق ئېكى يۈز سوم.

شولاي ئوق فاتىر، يىلتىو، ياقترتو ھەزر بولغان ھەلدە 6 قازىغا ھەر قايسىغا ئايغا 150 سوم، شولاي ئوق ئايلىق مەسئۇل سىكرېتارغا ھەم غۇلما شوراسىنىڭ دىنىيە ئىدارە غۇزورنىدا تۇرۇپچى دائىمى سىكرېتارنى، يەنى 150 سومان ئايلىق بارئىنى 8 كىشىگە بولا.

مالىيە مۇدىرى، بوھگالتىر، ئۈستەل باشلارنى 60 سومان 120 سومغا قەدەر ئايلىق ئالار.

ئەگەردە كىلىپ بىتسە 70 مڭ سومنى ئورناشتۇرۇپ بىتتۈر- گە كىرەك بىت. بىر مېنىستىر ھەتلى زالونىيە بىرگە بۇلارنىڭ نىندى زور ئىشلەرنى بار ئېكەن؟ دىگەن سۇراو ھەر كەنەڭ باشنىغا كىلەرگە مۇمكىن. كىلەرگە مۇمكىن گنە توگل، كىلگەن ئىنىدى. ئاول ئاغايلارنى ئېكى يىلدا بىرلى بىر مەسئەلەنى سۈيلىشەلەردە، سۇراشسالاردا قەنە تەلەزلىك جاواب تابا ئالغانلارنى يوق. چۈنكى، دۇرئىنى گنە، شول ھەتلى ئاقچا تۇرۇلۇق ئىشى يوق. بەس ئېچك ئىتىپ، نىندى باش بىلەن شول ھەتلى زور ئىسىمىنى نۇزلىگەن دە، زور زالونىيەلەر بىلگىلەن- گەن. مۇنەڭ تۇرۇلۇ سەبەبلەرنى بار. ئىك زور سەبەبى دىنى ئىدارەدە ئوتتۇرۇچىلارنىڭ مالھار يىلىنى، قۇمىزلىنى، واقىغە بۇلاي:

23 نچى يىلى غۇمومى نەدو تارافىدان شول ئوق ئىدارەنىڭ ئىسىمىنىسى 14 مڭ سوم بىلگىلەنگەن ئىدى. مۇفتىم ئايلىنى يۈز، قازىلارنىڭ 60 شار سوم ئىدى. ئۇچ يىلدا، سۇڭ غۇمومى نەدو مالىيە ھېسابى ئاچقى كورسەتتى، كى ئىدارەگە كۆپىنى ئېمانە كىلگەن بولسا، ھېچ كەبەن سۇرامىچى بارىدا بولمىشە،

تۇتا بىرگەنلەر. ئىسپىتلارنى 14 مەك بولغانى ھەلە 53 مەك
 ئاقچا - ئىغانە كىلگەن، شول ئىغانەنىڭ بىر تىپىنىڭ دە قالدۇر مېچى
 تۆت بىرگەنلەر. ئىسپىتنى 14 مەك بولغانى ھەلە 53 مەك
 سوم ئىغانە كىلونىڭ، دۇر ئىسنى گەنە ئىكەنە، چىن سەبەپ -
 لەرنە زىيەنلەرنى جىتمەگەن، «مۇسلمان ھالقى يۇمارت ھالقى،
 مەنە نىچەك ئىغانە قلا، تاغىن كۆپتۈرەك دە سۇرارا، ئورنى بار،
 ئىمان دىگەنە مۇسلمان ئاغاي - ئىنى جانن دا قىزغاناس»
 دىگەنلەردە، نەگەنچە تۇتا بىرگەنلەر ھەم نەگەنلەر نچە ياڭا
 ئىسپىتنى تۇزىدىلەر.

ھالبۇكى 14 مەك ئورنىغا 53 مەك ئىغانە كىلو ۋاقتلى
 بىر ھەل ئىلى:

24 نچى يىلدا ئوستانى مەركەز ھۆكۈمەتتە تاسلىق
 قىلىنىۋەتتىن تۈزە يازماغان ئاگىتاتسىيەلەر تاراتتۇ:
 ھەزرىدىن ئىشلەرنى ئۈچىن ئاقچا جىيىۋىغا ھۆكۈمەت بىرگەپولنى
 پراۋا بىردى. ھەزرى بىر نەسەك نىشلىمىز، فەلەن - تۈگەن كىچەك
 «ئوڭتەلەر» توبەن، ئىسلاۋى ھالقى قەدەر جەيلىدى. ئەلنىگە قەدەر
 قايدا تۇتىنغا باقى ئۇرغان بىر ئىشى ھالقى كۆپ نەرسە
 ئارتىدىر بىر ئوڭتەلەر، ئۇندەۋ ياسادىلار. دىنى ئىدارە ئوزى،
 چىتتە قالغان قازاق، قارا قالپاق، قىزى ھالقى ئاراسىغا بو
 ھەبەرنى تاراتتۇدا كىمچىنىڭ قىلمادى. شولار ئۇستىنە ئىغانە
 جىيار ئۈچىن بىك ئوڭايلى بىر ۋاقىتتە قوشىلدى، ئول دابولسا،
 مەككە شەھەرنە بۇتن دۇنيا مۇسلمانلارنىڭ جىيىلىنىشى
 «مۇئەممەر» بولو ۋە دىنى ئىدارە كىشىلەرنىڭ شول جىيىلىشىغا
 بارولارنى. شولاي ئىتەپ 14 مەك ئورنىغا 53 مەك جىيىلىدى.
 ئىدارە باشىدا ئوتتۇرىچىلار ئالدىندىلار، بىر ۋە ھەلنى كۆرە
 بىلەدىلەر ھەم شونى ھەلنىڭ تاغى بىر مەرتەبە تەكرارلانا

ئالماونما گوزلەرى جەتتەدى، «مۇسلمان ھالقى دىگىز سۇرا-
ساڭ بىرەچەك» دىب تۇرلى مۇنلقلارغا كۇنۇشپ پاڭا ئىسمى-
تەننى، بايادا ئەيتكەننەبۇزچە 70 مڭ ئىتىب ئوتكەردىلەر.

«نەدوۋە» لەر.

ئۇچ يىلدىن ئۇچ يىلغا بولانۇرغان غۇمومى نەدوۋە - جىيىنە-
لىشلار، شىك يوق، دىنى ئىدارە ھەم ئانك تىرەسنىدە تاماق
تويىدئروچى بىر گروھ موللا ۋە زىيالىلارنىڭ تەئسبىرى بىلەن
ئىشلى. ساقى كرەستىيەن، ساقى ئىشچى ھالقى بۇلارنى، بىلگىلى
كىرە كىسنى، كىرە كىسنىدە بولسا، ئول نەدوۋەلەر شول ھالقىنىڭ
ۋە كىلى بىلەن تولار، نەدوۋە شول ۋە كىلەر بىلەن ئىشلەر ئىدى.
ھالبوكى ئىش كىرئىسنىچە، نەدوۋەنىڭ ئاودىتورىيەسى ھەيەت
نورلان بۇرغان چاپانلار، زور قۇرساقلار، ئالتن ئىشلەر بىلەن
تولغان بولا، چاپانلى كرەستىيەن، ئىتكىلى ئىشچى كورنى.
بەس بۇتن قەرار، بۇتن ئىشلەر پىزىدىيەمعا ئورناشقان دىنى
ئىدارە كىشلەرى ھەم ئالار تىرەسنىدە تاماق، تويىدئروچى بىر
ئىشى ئىشسزىلەر تارافىدىن ئىشلەنە، ئالبى بىرەرمىسال: ئالدىن-
كرەستىيەن ئاراسىدىن كىلىب كىرگەن بىر نىچە ۋە كىل مالىيە ھېسا-
بىدا، 14 مڭ ئورنىدا 53 مڭ نۇتقانلار كورگەچ، ئابدئراب
قالدىلار. نىدىر ئەيتىرگە نىلەر، موينلارن قاشىلار، بىر تۇرپ
سۇيلەمە كىچى دە بولالار، لەكىن «سوز ئالماڭ»، «بىدى ئىدىنى،
10 مېنوت ئوندى» كىك سوزلەر ياۋا باشلاغاچ ئىركىسز
كىرى ئونئالار. ئچىننە جىيىلغان ھېسسىياتنى ئاودىتورىيەمعا
ئەيتىپ بىرو مۇسكىن بولماغاچ، پىراستوى ئاعاى، ئىنى ياخشى
ئوق قىچقۇرپ يانغدا ئوتىغان كورشلەرئە سۇيلى:

- قاراز ئىلى، بېگىرەك كۆب بېت، ئە ئىشلەگەن ئىشلە-
رىنە قاراساڭ نەرسە بار، بۇنىڭ ئاۋلدا ئىلى بۇلارنىڭ بارلىقىدا
رەتلەپ بىلمەيلەر. بالا نوسا، سەۋىت يازا، كىشى ئولسە، سەۋىت
يازدا... نەرسە ئۇچىن بو 70 مگىنى ھالى جىلكەسىنە كۈنەر-
تەسزە نىمەت يىر دەفتەر ياساب بېرگەنلەر ئېمىش. تىكلاپ
تۇرامدا، مۇندا شول دەفتەردەن باشقا رەتلى ئىش كورنىمى...
ئە، ئول دەفتەرنى بېت ساتىپ ئالابۇ ئىلى، ئونكەن يىل بۇنىڭ
موللا دەفتەرگە دىپ، ئىمەنلەردەن ئىش بر سوم 20 تىپىن
ئاقچا ئالدى، مېن ئوزم مۇتەۋەللى بولام - دى.

ئەگەردە ئىندى يىرتقىچىراق، «غەۋامى» بارغان بولسا،
ئوزنىڭ «پىرەمىرنە» لەرنى بىلەن تەنقىد ئىتە باشلاسا، ئىلگى
پىرەمىر پىوم تىرەسىنەگى گروھ بىردەن: قارا ئىلى نىندى
ئۇباتسىز، نوقتا، قازى ھەزەرلەرگە ئىل تىرەسىڭ ادىپ قىچقىر-
غاندا تىنلار، بىلگىلىنى شونىدى ھەلگە ئۇچىراغاندىن سۇڭ
بۇلاي دا سانلارنى ئارا - تىرە بولغان ئاولۋە كىملىرىنى ئابد ئراب
قاللار. مېنم ئوز قۇلاغم بىلەن ئىشىنكەنم بار، ھېچ دە سوزن،
تەنقىدلەرن ئوتكەرە ئالماغاچ بر ئاول ۋە كىلى:

- يارار، ئەيدە ياسى بېرىڭىز، ئول ئاقچالار بېت بۇنىڭ
قولدان ئوتەچەك، كوررسىز ئىلى 70 مگ تەنكەگىزنى، دىپ
چەب كىتىدى.

شول ئالغىنىڭ سوزى دۇرس بولدى: نەدۋەدەن بو نىچە
ئاي ئوتو بىلەن، ئويلايمىچى، بارى ئاقچاغا ھارىسلىق بىلەن گىنە
ئىشلەنگەن ئىشنىڭ نەتىجەلەرنى كورتنە باشلادى. برىنچى يىلدا
پىرىچود ئىسمىتىسىنىڭ پارتىسىن دا قابلاماعانى كورنىدى، ئىككىنچى
يىلدا ئىسە ئىشلەر چەتلىرىن چەب، ئاقچا كىلمەۋگىنە توگىل،
تۇرۇلۇ، تارقالۇ ئالغا باسىدى، 10 مگ مەھەللە قازاق، قورەز

بۇنىڭ ئېھسانە چىبەرمەھۇ ئۇستىخە، ئىدارەنىڭ ئالاقىدارلاردا
 بىرەمى ھەم ئىدارەنى بۇتتىلەي ئانئەمۇ ياعنىما كىتتى.
 ئىچكى روسىيەدە، سىبىر مۇسلمانلارنى دا سۇرالغان ئىبا-
 نەلەرنىڭ بارى يارتىلاشنىغا چىبەرمەلەر. باشلانما قىسقارتى،
 باشلانما ئوپكە، نيزاع، كىتە تاوش. شول مامىتىنىڭ بىر كىسەگى
 بەرە تاراقتان ماتىبوغاندا كورسەتلى بىرەمى.

سۆڭەكى كۈندە مۇقتى ئوزنىڭ ئىعتىبارىنا تاپانپ ئوز
 قەلمى، بارى ئوزنىڭ ئىمزا سى بىلەن گىزە ئىعتەنە سۇراب يازولار
 تاراتتى. ئاقچا بولماغاندا بىك مۇھىم، عايەت دەرەجەدە
 كىرەكلى ئىشلەر ئىشلەنمى تۇرا دىب دەلىللەر كورسەتتى.
 ئىك زوز دەلىلى: غۇلما شوراسى ھەتلى غۇلما شوراسىدا
 چىبىپ بولمى، ئاقچا بولسا، شولارنى چىبار، بىك كىرەكلى
 فەتوالار چىعار ئىك، دىب يازدى. خالىوكى ھەزرىكى زاماندا،
 بۇتتىلەي دىنچى بولمى سۆيلەگەندە، ھالى-مۇسلمانلار ئۇچۇن
 نى تۇرمىش ياعنىدان، نى شەرىعت ياعنىدان ھىچ كىرەكلى
 بولماغان ھەم ھىچبىر مۇسلمان ئانى كىرەك دىب بامى تۇرغان،
 ھالقنىڭ كىرەك-ياراقلارنىدان والچى ھەتلى ئىش ئانارغا ترەلمى
 تۇرغان، شونىڭ ئۇچۇن كوبيچىلىك ئانى بار دىب دە بامى تۇرغان
 غۇلما شوراسى ئالغا سۇرۇب ئاقچا سۇراو نىنىدى مەعدەنى
 كورسەتە تۇرغانلار. مۇندا، ئەلبەتتە مەغنىە كىپ: ئاقچا سۇراو
 ئۇچۇن نى دە بولسا بىر ئىش كورسەتەرگە كىرەك بىت.

شولاي ئىتت ھالى ئاقچا بىرەمى. مۇقتى يازولاردا،
 غۇلما شوراسى چىبارغا كىرەك دىب دەلىللەر كىتتىردە
 نەتىجە بىرەمى. سەبەبى بىلگىلى، رىۋەلوتسىيە يىللاردا ھالى
 ئوسىنى ئول، ئىنىدى ئانى ئالايغىغا ئالدى ئاماننىسىك، ھزەمەت
 ھالقنى يانغا كۇن، يانغا تۇرمىش تۇزۇ بىلەن مەشھول ئىنىدى، ئول.

عۇلەما شۇراسى.

دېنى ئىدارە ھۆزورنىدا، قازى پراۋاسى بىلەن دائىمى
 سىكرېتارى بولغان عۇلەما شۇراسى، ئون چىلىدىن تۇرا.
 شەرىئەت باغىدىن بىر-بىر مەسئۇلەننى ئۆزەر ئۇچۇن كىرەگى
 بولسا، ئەللىگى چىلىنلەر چاقىرنلا. ئالارعا كۈنلىك ھەم يول
 مەسارىفلارنى ئىدارە قازناسىدىن تولەنە. ئەشكىلاتنىڭ ئىدىيە-
 يالىنى ياعى، ئەيتىركۇ بارمى، بىك مانور. ھاكىمى مۇتلاق-نەدو،
 زاكونادانل - عۇلەما شۇراسى. ئىسپالنىتلىنى، ئورگىن - دىنى
 ئىدارە. ئەنە زاكونادانل «نەدو» بولۇپ، زاكونا پرىگاتاۋىتل-
 شورا بولسۇن. ھەر نىچەك ئىدىيالىنى ياقى ياشىنى. ئەمما، تۇرمۇش
 دىگەن نەرسە بار. مەنە، شول بىرگە سوز بولغان «تۇرمۇش»
 باغىدىن كىر سۆيلەگەندە، 6-7 يىللىق بار بولۇپ تۇرودا (بار
 بولۇۋى قۇرسىن ئىندى) بو شورا نەرسە ئىشلەدى ئىكەن.
 ھالقىقا ھىچ دە كىرەگى بولماغان، بىر ياعى بىلەن دە كىرەكسىز-
 مەگەن بىر نىچە فەتوا يازدى:

— ھاننىقزىنى مەسئۇلەگە يۇرتو دۇرس. ئەمەكى چىچو
 ھەلال... ۋە باشقا شولار تۇسلىنى فەتوالار.

يوعارىداغى كىك مەسئۇلەلەرگە كىتاب قاراپ فەتوا بىرو
 ئۇچۇن، نەرسەگە عۇلەما شۇراسى، نەرسەگە، ئول ھەتلىنى ئاقچا،
 بارى ئاقچا كۆبىرەك جىناۋ باغىدىن ئۆزلەرنىڭ سوزلەرن
 ئونكەرر ئۇچۇن، كىرەك باياغى ئىشسىز ھالىق، دىنى ئىدارە نىرە-
 سىغە، تويىنۇچى گروھنى ئاقچا دان مەھروم قالدىرماس ئۇچۇن-
 گە، بو نەرسە تۇزۇلە. ئىدىيالىنى ياقى دىگەندە بىز بو
 مەسئۇلەگە فەن بىلەن دە قايتىرىز ئىلىنى.

شەھىس ياقلارى.

مۇفتى-رىزائىدىن بىنى فەھرىدىن «جەنابى عاليلەرى» مانجۇھاندا، بېگنۇرەكەدە تارىخ پونەلىشىدە قەلەمى بىلەن تانلغان كىشى. چىن مۇسلمان. ئىسلام شەرىئەتنى، ئىماننى، تارىخنى ئۇزاق تېكىشەرگەن، ئىسلامنىڭ بەيئەلمىلەل بىر دىن بولۇشىغا ئۇزۇنچە قەناعت ھاسىل ئىتكەن، ئىسلامنىڭ ئىككىۋاقى نەرسە- لەرنىدىن ئېڭ يوعارى ئەمەللەرنىڭ ھەتلىنى فىكىرنى يۇرتىدىن بىر شەيخ!

كىشى بالالارنى تىلى بىلەن دە، كىتابلارنى بىلەن دە دىنلى بولغا ۋاسىيەت ئىتسەدە، ئىسلام دىنىغە بونچى بولغان، شول «نەزىرى» ئوز بالالارنى ئونەرگە تەلەمگەن. تەلەمگەن دىك، چۈنكى ئوز بالالار دىنى كىشى ئىتتە تەربىيە قارغا، ئول شەيخقا ھەر ياقدان ئىمكان بولب، تۇردى، ھەزردە، ئول مۇمكىنلىك بار ئىدى.

- مۇفتى ھەزردە ھەتلىنى مۇفتى ھەزردە بالالارنى ئاياق ئورە سىيىپ يۇرسىلەر، نامازغا تزلەرنى بۇگلمەسن ئىمىش. چاپان، چالما كىيىپ، مېغراب تېرەسغە بولسالار، ئاتالارنى ئورنىغا مۇفتى دە بولرلار ئىدى...

مۇفتى ئوزى نەرسەگە چاپان-چالما كىيىپ ئىستىغجال بىلەن يۇرگەن بولا: يارى ئۇرغان بولغاچ، كارتوس، تارچالبار كىيىن، نامازغا يۇرمەسن.

- جەي، بويى دىنىيە نازارەتنى زالىدا قانسىدا، موزىكى، مۇفتى ھەزردە بالالارنى سىيىلەرلەر. بىزنىڭ بېرگەن ئاقچالار بىك ئورنىغا كېتە... دىپ دۇرس سۇيەنلەرگە ئى دىپ جاۋاب بېرەسك ئىدى.

زور قازى - كەششاق موللا. قازاندا مەشھور مەرجانى شەكرىنى. پاكا بېستە موللاسى. ئاتارلىق ئۇچىدە تانلغان كىشى

توڭل. ھىلمى ئېسىكى مەدرەسە ئىسسالەستىكىسى. ئورجىچەسى
 ئاچار، ئەرسزىك بىلەن مۇمتاز. كىشى ھاقن كوزدە پۈمىچى بىسب
 قالا، ئاقچا ئاچىك ھارىس كىشى (مەسەلەن ئىسلام مەجەللىسىدە
 ئىشلەگەن ۋەلى مۇھەممەد مولا، ھەزر مولا ئىلەن تاشلادى،
 شولاي دېگەن ئىدى).

عابدوللا قازى - نىژنى مولاسى. ئىنگىلىز تەربىيەسى
 كورگەن، كۈللىيە بىرگەن. ئوزۇنە ئايشىرلەن ئىشلەرنى
 پۈتتە ئىلى، تەقوالق يوق، ئاقچا ياعى رەنلى بولسا بو نىفىدى
 كەسپەندە كېرى نۇرمى. ئانك ئۇچن قازىلى دا كەسپلەر
 جۈملەسىدەن بىر كەسپ. ئىسلامغا قاراشى باشقالاردان كىم
 توڭل. ئارانلىق بىلەن شۆھرەتى بار...

زىيا ئىدىن ئەلكەمالى - ئانارلىق ئىچىدە «عالىيە» سى،
 دىنى فەلسەفەلەرنى بىلەن شۆھرەتى بار. ياھشى غنا تەسەسب
 ئىيەسى، ئوز سوزلى. ئىمانى كىشى ئاگىلى نۇرغان توڭل،
 فەن بىلەن دىن ئاراسىدا سوقماق ئزلى، لەكىن فەن نىگىزىدە
 توڭل، دىن نىگىزىدە.

مۇھلىسە ئابىستاي، بوبى، بو ئابىستاي ئوز ۋاقتىدا كوزگە
 كورنگەن بولسا، ھەزرگى زاماندا ئىشكە بارارلىق توڭل.
 باشقالارنى قازاقلار. بىلگىلى ئېسىكى مەدرەسە شەكرەلەرنى.

دىنى ئىدارەنىڭ چن يۇزى.

مۇفتى ئالىمجان بارودىدان قالغان چىچىلىق، كالىچا كلىق، يولى
 ئوكتە بىر چىكېب چىچاق دەۋام ئىتە ئالمادى، بىلگىلى. بەس
 نىچەك بولسا دا دىنى ئىدارە باشدا:

- ھەر ئىشە قىل بولب سەۋىتچى كورنۇرگە توشى،
 ھۆكۈمەنكە قايى ئىرشكەندە ئىلگىنۇرام بىلەن ئور ئاقلاش، شانلىق
 سەھەلەر ئىشەتلىق ئىرشىرۇ كىك ئىشلەردە كىك ئىشەتلىق قالىر مادى.

مۇختەسىپلەر ئاشا تۇرلى يازو، ھېتابنامەلەر جېمەرب سەۋىتلەرنى
ماقتادى. نەدوۋە جېمەلەن سەۋەتلەردە سەۋىت ۋالاسىنا تەبرىك
ئېلىگىزاملارنى بېرلمىچى، قالسى ئىدى. دېمەك، دېنى ئىدارە
يەشەرگە، تىرشىدى، يوق ئىسە كۆپچىنىڭ ئۈچىن، مەھەللە
ھالقىنىڭ كۆپىرەگى ئۈچىن، مۇفنىڭ، مۇختەسىپىڭ بىر تېنىڭ
كىرەك بولماغان كېك مەسجىڭ، دېنى مەكتەپكە شولاي ئوق.

مىن بىر مەھەللەدە 6-7 يىل موللا ئىسىم كۆتەرب تۇردىم،
بىر كۆرسىتىپ نىڭ مىنىم بانىم: بالالار دېنسىز قالايت، نىشلەرگە،
دېن مەكتەپنى ئاچامى ئىدى، دېپ كېلىگەننى بولمايدى. نەتىجەدە
دېنى ئىدارەنىڭ «ئۆزگەرگە» ماناشولارنى، بارى ئوزن بەشەتر،
زالونىيە ئالب غۇم، ئۆز دۇرر ئۈچىن گەنە ئىكەننى ئاچى كورنىدى.
ئوكتەبىر يالغانغا چىدامى. ئوكتەبىر زور نەرسە ئول.
روسىيە جېرىدە قوزغالغان، بو ھەرەكەت بۇتن دۇنيا ئۈچىن
ھالقىنىڭ ھەر كەتنى ئىكەنلىك شېك يوق. ئەنە، شول ھەرە-
كەتكە كۆرەلەنە ئالداش، يولنى بلەن ياخشى كورنىگەن بولب
ئاستىرتىن قارشى بارو دېنى ئىدارەنىڭ، چىن يۇزى ئىدى.

موللا ئىدارەنىڭ تەربىيە پىياقلىرى.

مۇنا قەدەر يازغانلار بلەن ھەزرىتى تانار روھانىلارنىڭ
يوعارى تۇرۇچىلارن ھەم ئۆزلەرن ھەم ئىشلەرن كۆرسەتىك
ئىدىنى ئىچكى روسىيە ۋە زور سېمىر ئىچىدە يانقان، سانلارنى
بايناق كۆپ موللارنى، مۇدەررىس ۋە ھەلغەلەرنى تېكىشىرىپ
قارىق. باشقا شەھەر ۋە ئولغا ئايرىمىچى غۇمومى رەۋىشە
موللارنىڭ تەربىيە، عىلم، ئىدىيال باقلارن كورىك. كىشىنىڭ
عىلمن، دەرەجەسىن بلەشك كېلسە، قايدا ئوقۇغانىن
سۇرىشك. بىك سېرەك ھەللەردە بو سۇراو كىشىنى تانودا،
دۇرس بولماغان نەتىجە بېرىدە، كۆپ ھەللەردە ۋە غۇمومەن
دۇرس نەتىجە بېرە.

ھەزرگى موللار تەربىيە ياغىدان ئۇچ نۇرلى زور
تۇردەن تۇرا:

(1) بۇھارى ياكى بۇھارغا ئىيەرە دەوام ئىتسكەن
مەدرەسە شەكىرتلەرى.

(2) ئىستامبولى ۋە مېسىرى ياكى شولارغا ئىيەرە دەوام
ئىتكەن مەدرەسە شەكىرتلەرى.

(3) بىر قايدا ئىيەرەمىچى ئاناسى قۇچاغىدا ئۇپىرەنگەن
سورلەرى، دۇعالىقلىرى بىلەن ئىمام بولغانلار.

بۇ ئۇچ تۇردەن باشقا مەككەلى، مەدىنەلى مەدرەسە
شەكىرتلەرى دە بار. لەكىن ئالار سان ياغىدان بىك ئەزە،
تەربىيە ياغىدان مېسىرى، ئىستامبوللاردا زور ئاينىرلماغانغا،
ئاندىلارنى ئىككىچى تۇرگە كىرتك.

بۇھارىلار.

بۇھارى ۋە بۇھارا ئىبىندە بولغان مەدرەسەلەر ئاتار ئىچىدە
ئوكتەبرگە ھەتلى يەشەدىلەر. قايسىلارنى 1905 - يىل
زىۋەلونسىيەسىندەن سۇك ئەزىرەك ئوزگەرسەلەردە، بىردە ئوز-
گەرمىچى دەوام ئىتكەنلەرى دە بولىتى. ھەزرگى موللارنىڭ
قارت ياغىداغىلارنى، كويىرەگى شولاردان تۇرغانغا، بو تىپ
مەدرەسەلەرنىڭ تەربىيەسىن بىر ئاز ئۇزايتمەيچا بولىتى.

قىسقاراق بولسىن ئۇچىن بىز توبەندە بۇلارنى ئىسكى مەدرە-
سە، ئىسكى موللا دىپ يۇرتىزى. ئىسكى مەدرەسەلەردە
شەكىرتلەر 8-10 يەشە كىرپ، 30-40 يەشكە قەدەر ئوقىلار-
نۇرالار ئىدىتى. چۈنكى مەدرەسەنى بىترو ئۇچىن شول ھەتلى
غۇم كىرەك بولا. غۇم ئىرەك قويماغانغا، شەكىرتلەرنىڭ كويى-
رەگى بىترمىچى يارتى بولدىن موللا بولپ چە تۇرالار ئىدىتى.

مەدرەسەدە ئوقۇتقۇن ئۇسولنى، كىتاب ئۇسولنى ئىدى. بىر-بىر كىتابنى 2-3 يىل ئوقىلار، ماھسوس بىر عىيام ئۈچۈن يازغان كىتابىدىن بۇتغىلى باشقا بولغان ئىككىچى بىر عىيامنى ئوقولاردا بولا ئىدى. مۇندى ئاقلغا سىماغان، بىك قىزق ھەللەرنى توبەندە ئاڭلارسىز.

بومەدرەسەدە ئوتتۇرگە تىپىشلىق عىلمەلەر: غەرب سارىنى-نەھ وى، مانتىق، كەلام (Богословие)، ئۇسول، ھىكمەتنى قەدىمە: ئوقۇلا نۇرغان كىتابلار: تەسرىق، غەوامىل، ئەنە موزەج، ئىساعوجى-شەمسىيە، غەقانىد، تەوزىج، ھىكمەتلەين، موللا جەلال. مەدرەسەگە كىلگەن شەكرت-يەش بالا موللا بالاسى بولسا مۇدەررىس ئاناسىدان سۇرامىچى ئوق، تورى تەسرىققا تۇشۇرە، غەوام بالاسى بولسا، ئۇزاقمى ئۇقىپاچەن ئاناسىدان سۇرى، ئۇزاق ئوقو نىيەتنى بولغاندا شولاي ئوق تەسرىققا تۇشۇرە: ئەز ۋاقت ئوقو نىيەتنە گىلەرنى ئىسلام شەرىئەتنىڭ باشلانغۇچى بولغان «تۇھفە»، «مۇھتاسار» كىك كىتابلاردا بىر نىچە يىل ئەۋۋارە ئىتكەچ، موللا ياساب چەارا ئىدى.

«تەسرىق» فارسى تلى بىلەن يازغان كىتاب بولغانغا، غەرب تىلىنىڭ Этимология سىن فارسى كىتابى ئاشا ئوقۇغانغا، تەسرىققا تۇشۇچىلەر، بو كىتابنى چەا ئالمىچى ئابدۇراب بىتلەر، 2-3 يىل ئوقىلار، شولاي دا غەرب تىلىنىڭ Этимология سىندەن ئۇلشسىز ياكى بىك ئەز ئۇلشلى بولب چەالار. تەسرىقنى سۇڭ غەوامىل، غەوامىلەن سۇڭ ئەنە موزەج ئوقۇلب (بۇلارنى غەرب تىلىنىڭ Синтаксис نى)، بو كىتابلار بىتكەندە شەكرتكە مېيىق چەا، سالدانغا قارالغىا ۋاقت جېتە ئىدى. بىلەسىز غۇمر كۈتمى ئۇل، شولاي ئىتب شەكرتلەرنىڭ بايتاغى يە سالداندىن قالو بىلەن، يە سالداندىن قايتقاچ، ئاناسىنىڭ يانغا يە ئىككىچى

مەھەللەگە موللا بولۇپ چەت ئىدى.

شەرىھەت عىلمىدىن بۇلارنىڭ بىلمەرنى «مۇھەسسارخانلار» دەپمۇ دەپ بولمىغانغا، پۈتۈر موللار ئالاردان ناچار، ئالاردان دا تۈپەن بولغانلارنى دەپمۇ، خالى ئاڭلامان تەسرىق، فارسى سوزلەرنى بىش ئېقىندۇر بىكى سورت موللاردان ئۈزلەرن يوعارى تۇتالار، خالققادا شولاي ئاڭلاتالار ئىدى.

پۈتۈپ موللار تانارلار ئېچىدە قارتلار ھەم قايسى بىر يەشلەر ئاراسىدا تەسى توغۇل، ھەزردە بار ئىدى. شولار سوزۇنە ئىيەرب ھەزرىكى تانار خالىق نەرسە فايدا كۆرسىن! مېنىم قاراشىدا بۇلارغا بەيە بار، ئول بەيەنى ئالدىنقى ئىيەشلەرن سۆيەگەچ بارىنا بىر يولىنى تەيتىرگە بولار.

نەھونى دا بىتۇر، سالىتاندان دا قالمايتىق ئۆيۈرە نۆھىتلەر «ئىساعوجى» خانۇشكەچ، كىتابىنىڭ ئۆزىدە كىرگەنچى، مۇقەددىمەسىدە يازغان 5-10 جۈملەنى ئىككىنچى بىر ئوقى، «ئەلواجىبىنى وجودى» دېگەن ئىككى باشقا بىر جۈملەنى بىر يىل ئوقىغانلار بىلمە. يۈز بىتىك بىر كىچىككە كىتابىنى چىقارغىنى نىچە يىللار كىرەك بولۇپ شۇنداق ئاڭلارسىز.

يىل بويى ئوقىغانلاردا، ئوقىغان نەرسەلەرنى مانتىق بولسا، نى ئىيىنىڭ ئىدى، مۇقەددىمەدە يازغان جۈملەلەر مانتىق توغۇل، بەلكى كەلام (Богословие) بەھەسلەرنى. دېمەك، شەكىتلەر نەرسە ئوقىغانلاردا بىلەنچە نىچە يىللار ئوقۇپ بولالار. ئارا - سارا يە ئاتاسى ئولۇپ، يە كۆرسى ئاولدا ياشىراق مەھەللە بوش قالغانغا، ئىساعوجى بىرگەچ، ياكى بىرگەنچە ئوك يەنە موللا بولۇپ چەت تۇرالار ئىدى.

ئىساعوجىدىن سۇڭ شەمسىيە، شەمسىيەدەن سۇڭ ھەققا ئىدى كەتۈشلەر، ساقى كەلام عىلمىدىن تۇرغان ھەققا ئىدى بىتۇر،

ياكى بىترەمگەن ھەلەھ مۇللا بولۇپ چەۋچىنلارنى ئاينۇم بەيەلەربۇز، ھەقائىدقا قەدەر مۇللا بولۇپ چەۋچىنلارنىڭ بەيەسەن بېرىپ كېنەرگە كېرەك:

مانتىقى خان بولغانلىقدان، بو ھالى ئۇزغىشقا، ئالاشقا، ياھشى ئوقۇشقا، ئۇستازغان، ئۆزلەرن يوعارى ئۇتالار، نە ھەھەھەھە چىلىكىدەن ۋە نە مەھەشەت عىلمىدەن بىرگە نەرسەدە يوق. بۇلار ئازار ئىچىدە ھەزردەدە بايتاق بار، مېن بۇلار بىلەن بايتاق ئەھۋارا بولۇم. بۇلار ئۆز مەنئەھەتلەرنىدەن باشقا ھېچ نەر- سەننى ئانئىمىلار، يە باي مەھەللەگە، تۈرى كىلەپ، يە باي قىزى ئالب، تۇرمۇش رەنلەگەن، يە يۇرت-جېر ياھشى ئىشلەنگەن، ئومارنا قۇرتى كېك قايدا بارسادا، نېشلەسەدە شوندا ئەبېر تاشودان باشقانى بىلمى، بىرگەدە نەھى. ئەگەردە ئۆزىدە زارار كېلمەسە نېگە بۇتن دۇنيانى، ئوت ئالمى، ئېسىنەدە يوق، شونىڭ ئۈچۈن بۇلارغا سانى قىفا «Идиот» لار دېيەرگە كېرەك. بۇلارنىڭ بەيەسەن، شول سوز بىلەن، ئولنى ھەلەھ بېرىلە... ھەقائىد ئوقۇغان مۇللالار. بۇلار ئېسىكى مەدرەسەنىڭ ھەلەھە كەبىرى، ساقاللى شەكەرتلەر.

مۇسلمانلار ئاراسىدا ئورتا ھاسرلاردا كەلام دېگەن بىر عىلم شائىھ بولغان. بو عىلم تۇپىدە ئېسلامنىڭ ھەقىدە- لەرن- ئېمان ئېتەرگە تېشىلى نەرسەلەرن شەرىھەت دەلىللەرنى - قۇرئان، ھەدىس بىلەن ئېسىمات ئېتودەن باشلانسادا، زامانداغى دەھرىلەر ئېسلام ھەقىدە- لەرنى ئاقل بىلەن بەھس قىلا باشلاغاچ، ئېسلام ھەقىدەلەرن ئاقل بىلەن ياقلاۋعا ئەۋەرتلەگەن. شول عىلمدەن نەسەفى ھەقائىدى، دېگەن كىتاب بار. ئېسىكى مەدرەسەلەردە شول كىتاب ئوقۇلا ئېدى. بو كىتاب مۇنداق 6-7 بەلكى 9 پۇز

يىللار ئىك بولغان دەھرىلەرگە جاۋاب بېرە، ئىسلامنىڭ غەقىدە-
لەرنى شول زامانداغى ئاقل بىلەن ئىسپات ئىيتە. شول
ھەتلى غاسرلاردان بىرلىنى تايىغەت تىك تۇرمان، ئادەم
بالاسىن نابىغى سورەتدە ئوسىرگەن ئاقىلان كىگەيتكەن،
زېھنن ئونكرلەگەن بىلگىلى، ئول كىتابدا ھەم شەرھلە-
ۋىدە يازغان دەلىللەرگە ھەزرگى زامان بولاسى قەنەغىلەنمى،
بەس غەقائىد ئوقىغان شەكۈنلەر نىشاي؟ ئاندا بىك زور
فەلسەفى مەسئۇلەر قوزغالا، لەكىن بوسىنىڭدە ئوچىنا چىلمى،
«ئوقۇسۇڭ غەقائىد، قالوسۇڭ ئاقايىب» دىب بۇدە يوققا ئىيتمە-
گەنلەر. بەس مۇندىن نىندى نەتىجە كىلپ چىعا. بىلگىلى
ئىندى «غەقائىد ئوقىچا ئاقايىب قالغان» ئاھماق موللا كىلپ
چىعا. واقىغىدە موللا بولم چىققاچ، 80 يىل غۇمر ئىيتسەلەردە
ئول عىلاملەرنى بىر نەرسەگە ياراماعان ئۆزلەرنى ئوك سىزەلەر
ھەم ئىللە بىدە بىر شەرىكلەرنى بىلەن كورشكەندە، كىچى
ئۆتۈرپ، ز شولارنى ئوقىغان كىشى بىت دىب ئىسكە تۇشۇ-
رۇدەن باشقا چىندان بو عىلاملەر بىر نەرسە گەدە يارامى ئىدى.
ھىكمەتلىغىن بىنەر - بىتەس ئىك سۇگىنى كىتاب يەنە
Богословие دن موللا جەلال غا تۇشەلەر. بو ئۆيىن ئوگىل،
مۇئەننى ئوقى چىققان كىشى «ھەتمى كۆتۈپ» قىلغان بولا، يەغنى
بو كىشىگە ئىندى ناعىن ئوقىغا كىتابدا قالمى، دۇنياداغى
بارلىق عىلمىنى بىرگەن بولا.

ئىسكى موللار ئاراسىدا بو كىتابنى بىتۈرپ چىچىلار
كۆپ ئوگىل، ھەزرگى زاماندا، شولاي دا، ئاندى موللار بار
ئەلى. مۇندىلارنى يە شەھەردەن، يە مەدرەسەلى ئاولاردان
نابارھا بولا. چۈنكى مۇندى موللار ئۆزلەردەن غالىم كىشى
كۆرمەگەنكە، ئۆزلەرنىڭ بولۇۋى غىنا، تانارغا ئىتكەن زارلارنى

غنا چەتئەلگەن، ئۆز لەرى ئۇستىن شەكەرنە، موللار ئەزەرنەلەرگە
ماناش بىدەرسە ئاچالار. ئاچقانلار. ئاۋاللاردا، شەھەرلەردە
بولغان ئىسكى مەدرەسەلەر شولار جەمئىيىتى.

مۇندى موللار ئىكەندە كۆپ توگىل ئىدى، ھەزردەدە
سىرەك، موللارنىڭ ئىكەن كۆپ ئۇلىنى بىاغىلار. ئالارنى ھەرەب
كىتابىن تۇنۇب ئۆزلەرنەن بىر نى سۇيالى ئالمىلار. بىۋىن
ئىشەرنى نەرجىمە بىلەن. مۇندى موللارنىڭ شەرىكەرنى نەر-
جەمەتنى كىتاب بىلەن تولى بولا ئۇنكەندەگى 30 غنا ياعا
كوز سالىق بۇلارغا قەرەنجە دۇغالارغا ھەتلى نەرجىمە ئىتىب
بىرۋىچىلەر شەرىئەتسىلام ھەم شىھاب موللا بولدى بۇلار
نەرجىمە ئىتىدى، قازاندا كەرىمىقلەر باسدىرب ساتىب مىليون
ئاقچا جىدئالار.

جەدىد ئوقۇغان موللار.

بۇبى، مۇھەممەد پىيە، عالىيە، غۇسمانىيە ھەم شولار ھا ئىيەزە
ئاچقان ئول مەدرەسەلەرنى نانا، عا ياكى تىپ موللار بىردىلەر.
بۇ مەدرەسەلەر باشداراق گىل موللاغا ئۇزەلەسەلەردە،
سۇگە ئابا مۇعەللىم ئۇزەلە يەنەلىش تۇتۇنلار. مۇعەللىمە-
رنىڭدە كۆنۈرەگى «مۇعەللىم» بولا كىلدى. شونىڭ ئۈچۈن
بۇ تىپ موللار نورندا ئاپتۇرم توقتالارغا كىرەك نابىق.

جەدىد مەدرەسەلەرنىڭ پىراگراممىلارنى، ئۆز ئالارنىدا
تۇرلى بولوغا قاراماسان، تۇبىندە بىرگە قايتىب قالا ئىدى.
ئىسكى مەدرەسەدەگى عىلمە بۇلا دادا، باشداراق. بۇتۇنلەپ
بىلەن ئوتتۇلە. ئىسسالاسنىك دان بۇلاردا ئارو توگىل بارى، ئول
عىلمەلەر كىتاب، ئۇسولنى بىلەن بىلمىچا، عىلم، ئۇسولنى بىلەن
ھەم بىر قەدەر تەرنىپلى ئوقۇنۇنلار ئىدى.

سىستېم ياعنەن مەدرەسە رۇشايىدە، ئىعدادىيە، ھالىيە قىسە -
 لەرنىڭ بولۇشى، مەدرەسەنى 12 يىلدا بىئىرگە چامالانا ئىدى.
 بىر سىستېم بايا سانالغان زور مەدرەسەلەردە ئىدى، يوق
 ئىسە رەنەلەپ جەدىد بولۇپ جىنمەگەن بىك كۆپ مەدرەسەلەر،
 ئۆزلەرنى نەگەن سىستېمىلاردا جەدىد موللار ئۆزلى بىر -
 دىلەر. بۇلارنى تۈرۈنلەشكە ئوقتالماي، بولماي، چۈنكى ھەزرىتى
 جەدىد موللارنىڭ كۆپۈرەگى، شول سۇڭغى مەدرەسەلەردە
 ئوقىغان ھالى. نىڭ زور ئىراق مەدرەسە تەربىيەسى كۆر -
 گەنلەر، دۇرس، ھەزرىدە موللار ئاراسىدا بار بولسا،
 كۆپۈرەگى موللا توڭل، بۇلارنى ئاينىم ئالرىز.
 كۆرىك ۋاق جەدىد مەدرەسە شەكىللىرى:

بۇلاردا قول قويما بىرلىك ئورسچا، لۇغەت يەنى بىك ساي
 بولسا، ھەر بى سارنى، نەھەي، بىر ئاز تەرتىپ بىلەن بىرلىگەن
 ئەللىكى ئىسجالاتىكى ئۇستىدە ئەگەھىساب، ئەزگە جەعرا -
 فىيە، ئەمما بارىدىن دا بىگىرەك مۇكەممەل تەجۋىد.

بۇلار تانار ئىچىدە ھەزرىتى كۈندە يەش موللار ئارا -
 سىدا ئىك كۆپ ئورنى تۇتالار. ئىسكى موللاردان ئاينىر -
 مىز، بىر ئاز زىھن، ئاڭ ياقلارنى كىگىرەك بولغانلارغا ھەز
 روھانى ئازىق يوق. يە ئىسكى، بىسەر مەجەللىلەرنى «ئەلمەنار»،
 «ئەلمۇنبەر» كىك نەرسەلەر ئوقۇپ يۈۈۋانلار، يە ئىسلامغا ئۆزلەرنى
 ياساپ قويغان ئەللى نىغىنى ھالىكىلەرنى ئويلاپ، شولارنى
 ئۆز ئارا سۆيلىشىپ ۋاقت ئۆزىدۇرلار.

بۇلار مەسەلەن: چىستانى، بەرگەنە، مەلەكەس ۋە شولارغا
 ئۇشاشلىق مەدرەسە شەكىللىرى.

كىلەبىز، زور، مۇكەممەل جەدىد مەدرەسەلەردەن چىققان -
 لارغا. بۇبى، مۇھەممەدىيە، ھۇسەيىيەدە سۇڭغى زاماندا

ئوقۇغانلار موللا بولمى ئىدىلەر، نى ئۇچن موللا بولما اولارغا
 ئوقتالربز ئەلى، ئۇنىڭگىرەك زاماندا ئوقب موللا بولغانلارن،
 موللا بولب قالغانلارن ئالىق. ئۇنىڭگىرەك زاماندا، ئاتاب ئەيتە-
 سەك 1905 نچى يىلغا خەتلى بو مەدرەسەلەرنىڭ تەربىيەلەرنى
 باياعى واق مەدرەسەلەرنىڭكىنەن ئارتق توگل ئىدى. تۈرك
 مەكتەبلەرنى بېسىتىمىنچا ئىعدادىيە، ھالىيە دىب ئانالغان
 قىسىملەر بولسادا، بۇلار تىك ئىسىم گنە، واقىعدە ئۇيرەنلگەن
 عىلملەر، شول ئوق ئىسجالاتىكى، ئىسلام تارىخى، تەجۋىد،
 ئەزگنە ھىساب . . .

7 - 1905 گە خەتلى چققان شەكىتلەر بارئىسىدا موللا
 بولدى، ئىسكىلەردەن بۇلارنىڭ ئايرماسى، موللا بولب چەو
 بلەن مەكتەپ ئاچو، مەھەللە بالالارن جەدىد بلەن ئوقۇنما باشلاو
 ئىدى. ئاتار ئچىنە جەدىدلىك، قەدىملىك كۆرەشنى شولار بلەن
 جەدىدلى، رەھىمسز كۆرەشر، رەھىمسز يامانلاشر بولدىلار.
 كۇچلۇرەك ئاتار بورژوئاسى جەدىدلىرىاغىد بولغانغا، جەدىد-
 لەر ھەر ئورنىدا چىگە باردىلار.

سەياسى ياقدان بۇلارنىڭ ئىك، زور دۇشمانلارنى مۇستەش-
 رىق ھېسىيانلار بولا ئىدى. ئوزلەرنى بىك تەقوا بولما-
 سالاردا، ئىسلامغا سوقر مەھەببەت بلەن، باشقا مەدرەسە شە-
 كرتلەرنى قاراعاندا ئىمانلىراق بولب چەلار ئىدى. ھەزرگى
 كۈندە بۇلارنىڭ ھەنوز موللا بولب قالغانلارنى 50 - 60 يەش-
 لەگى جەدىد موللالار.

ئىندى بو مۇكەممەل مەدرەسەلەردەن 7 - 1905 دەن
 باشلاپ 17 - 1914 يىلارغا خەتلى چققان شەكىتلەر ھەلغە
 كىلسەك، موللالاردا بايتاق بار، ئوقۇتقۇچىلاردا كوپ، شولاي ئوق
 ئاتارنىڭ زىيالى سائالغانلارنى ئاراسىدا بۇلارنى تاپ بولا.

بۇ موللارغا، ھەزرەتى زاماندا موللا بولۇپ تۇرۇۋاتقانلارغا
توقتالايدۇ.

تەربىيە ياقلايدۇ؛ بومەدەر سەلەر بىردەن شەكەرنەلەر ھەر كەتتى
ئارقاسىدا، ئىككىچىدىن زاماندا، شۇنى تەكەنگە 1905 نچى
يىلان سۇڭ ھەر يىلنى بىر قەدەر ئىسلاھ ئىتىلە كىيىلەر.
توبەن يى ئىسلاھ ئىتىلگەن ساين يوعارى ياقى قىسقارتىلا
باردى. يەنى ئىعدادىيە قىسمى كامىللەشمە، عالييە يوعالىدى،
شولاي ئىتىب رىپەلونسىيەگە ھەتلى، بو مەدەر سەلەرنىڭ كۆپىنى
رۇشەيە ئىسمى بىلەن قالدۇلار.

ئەسە نىچەك بولسىن، ئاندىن نارىچىلار تىكشۈر، بۇ
موللارغا كىلىك. بىلىكىلى، شول زاماندا چىققان موللا يە
كامىللەشمەگەن ئىعدادى بىرگەن، يە كامىللەشكەن رۇشى
بىرگەن كىشى بولمايدى. دىن عاليملەرنى بار ئىسىدا باشلان
چە، شەرىت ياعى بىك ساي، ئىمما مىللا، تىچىك فىكرى،
مىللى نارىچىلار كىرەگەندە ئارتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر
موللا مىلەتنى ئۈچۈن يازا، شول يولدا ئىشلى ئالغان ھەتلى
ئىشلى ئىدى. ئالارنىڭ ئىشلەگەن بولولارنى بىلىكىلى، مۇندائىنى
ساناپ تۇرمىز، شول ئوق مەكتەپ، شول ئوق جەدىد نارائو
ياڭ ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانۇ. ئەمما سۇڭغا تابا، ئوكتە بىردەن
سۇڭ بۇلاردا ئىسكىنىك ياعىغا، باشقان سۇيىلەپ ئوزغان دىنى
تەشكىلات ئىشلەرنە كىرىدۇلەر.

ھەزرەت ئىك سۇڭنى زامانداغى ھەللەرنە قاراساق،
بۇلار بىلەن ئىسكى مەدەر سە موللارنى ئاراسىدا ئايرما
وق. جەدىدلىك، قەدىمكى دۇشمانلارنى كۆپىنەن بىدى،
پەلەكلەر بىرگە قوشىدى، مەيداندا موزىك دىنى، موزىك
دىنچىلىكىنى قالىدى. دىمەك، بۇھارى موللار بىلەن تۇرۇپتى،
ئىسلامچە جەدىدلەر ئاراسىدا ئايرما قالمايدى.

ھالى ئالاھىدىدىن بۇلارنى قوۋىپ ئوتتۇرى. ئالار ئاراتقان
«بىلىم مەرىپەتلىك، نوۋادا سىزلىمى باشلادى. ھادىدە گىنى
داھودلاردا كىلەھىس بولدى. غۇشۇر بىدى، فېتىر يارىنىلاش
قالدى، قۇربانلار كۆپىدىن ئۇزە يىگەن ئىدى، دۇنسا ياقلازى
قىلدى. موللارنىڭ ئىسكىندەر ئىدى، ياكى ئالارنى داھود سۇفيلارنى،
ئورۇنغا قالدى.

ھۇندا قەدەر سۇيىلەنگەن سوزلەر بىلەن ھەزرىگى موللار-
نىڭ كەلكىلەرنى ئاچتى، ئالارنىڭ ئىشلەرنى ئورنىد توقتۇلدى،
ئەللى نېچك شېكىلنى قالغان بولۇپ، ئورنىنى، يەنى مۇكەممەل
مەدرەسەلەردەن سۇڭى تىپى ھەدىك موللار چىققان كېلىك،
بىك كۆپ ئوقۇتۇپ، زىيالىلاردا چىقتى دېيىك. شۇلايىغا
قالسا، بوسوز ئاقلا، سېمى، ماننىقا داھود بىلەن دەۋا بولا:
شونى، بىر نەرسەگە ياراقسىز موللار بىرگەن مەدرەسەلەر،
نېچك زىيالىلارنى بوسىن.

ئۇچ سوز بىلەن بوسىمەن ئاچىلا:

موللاقا كىتونى ئابىھەتلىرى بىلەن سۇيىمى تۇرغان يەنى-
لەر، ئەللىگى مەدرەسەنى بىرگەچ، قايدا بارغا ئايدىن ئايدىن
قالدىلار. تۇرمۇشقا چىعار ئۇچن نەھەسسىس بولدى. ئوقۇتۇپ
بولۇپ غۇم ئىيىنىڭ دە ئۆكتەبىرگە قەدەر بولغان شارائىتىدا
كىلەچەگى كورنىمى. بىلىم دېگەن نەرسە باشلانغان، بىس يە
ئالاي، يە بۇلاي جاين باب، ئورس مەكتەپلەرنى كورگە
ئۇمىتلىدىلار. قايسى بىرلەرنى *Двухклассный* دېيىپ ئاتالغان
شەھەر مەكتەپلەرنى ئاچىپ شەندان يە چىرى ئايدا كەتەرلىدى،
قايسى بىرلەرنى ئانىستىت زىيالىستىغا ئۇزىلدى. قايسىلارنى
زىيالىيغا، ئەللى نېچك بولسىن، ھالى مەكتەپلەرگە ئورمەلەرگە
توشىدىلار. نەتىجەدە، دوكتۇر، ئاۋادان كېلىك زانلاردا كورنى-
كەلى باشلادى.

بۇ ئىشلەرنى ماتېرىيال، ئەدەبىيات دۇنياسىغا كۆردى، بۇ ئىشلەرنى
 نەشرىيات بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ ئىشلەرنى بار ئىسەن دا بۇ يولنى
 ئىشلىتىپ بۇنى دە چەتتە ئالماغاچ، ئىستىراتېگىيە، ئالكاگول دۇنيا-
 سىغا ئاتلىدى. بۇ ئىشلەرنى، بېگىنرەك سۆزلىرىنى ئىچىندەن،
 ئىكالا يەتتە ئايىنى ئاگىنىت، بولۇپ ھەزىمەت ئىتتى، نى گەھ بولما-
 سن، ئۇل مەدرەسەلەر ئۆزلەرنى دەن گەھ ئىشكە ياراقلىق بۇ ئادەم-
 دە بىرە ئالما ئىلار. بولغان قەدەر لەرنى دە مەدرەسە تەئسىرىنى
 توگىل، ئۆز قابىلىيەتنى، تىرىشچانلىقى بىلەن بولغان ئارزۇلار...

مولالارنىڭ ئىشلەرنى.

ھەزرىتى زاماندا مولالار فايدىلىنىشى، زارارلىقنى،
 ئەللە بىرىنى دە توگىلى؟
 قايسى مولالار ئۆزلەرنى: مېنىم نىندى زارارم بولسىن،
 مېن بۇ نەرسە گەدە قاتشىم بىت، يە ئىسە بىزنى سەۋىت
 زىرە گە قىسا، بىز دىن ئۇچۇن جافا چىگەبىز، دىيىپ سۆزلەنەلەر.
 دىنلىق بولغانلىق ئۇچۇن دە، دىننى ساقلاۋچى، ياقلاۋچى بولغانلىق
 ئۇچۇن دە ھەزرىگە قەدەر قىسماق، قايدا، ئۇل قىسلىو، دىننى
 ياقلاپ دىسپوت ياساۋچىلار، ھەتتا شۇنى كەسب ئىتكەن
 كىشىلەر بار. بۇلارغا زاكون ئىيرك قويا، زاكون بىلەن يۇرگەچ
 رابوننىكىلاردا قارشى كىلىمىلەر.
 تاتار مولالارنى تاتارلىق ئىچىندە نەرسەنى گەھ ساقلىلار، سۆڭك؟
 - ھەر بۇ ئىسكىلىكىنى، ھەر بۇ ناچار عادەتلەرنى، بېگىن-
 رەك دە ئۆكتە بىرگە قارشى بولغان ھەر بۇ ئۇي، فېكر ئاغىشلار
 ئۇلار ساقلىلار، ساقلىلارغا توگىل، بولۇشلەر مولالار تاراقىدان
 مەھت ئاشادا، ئاش مەھسەلەرنە دە، ھۆسوسى سۆزلەشۈلەردە دە

ئوتەلب نۇرا، ھەزرگى زامانداق ئاش مەجلىسلىرى، كەچكەندە -
 دەك بۇ جەين سىفاندا بولا. ئلك زاماندا ھالق باشن ئىيىپ
 تىك ئوتۇرغان، سۇيلەسە موللارغا سۇيلەگەن، ئاندا سۇيلەگەن
 سوزلەرنىڭ كۆپىنى سەۋىت ۋاسىن، ئۇرۇش، سوگودەن غىبارەت
 بولا. ھەزر بىت ھالقنىڭ ئىعتىبارن تارتىلىق بولغان يانگىراق
 ئىش، سوزلەر كۇن ساين چەتۇرا، ئاشلاردا، بىلگىلى، شوندى
 ھەلنىڭ بىرىنىدە توقماقچى قالدى. ھۆكۈمەتنى ياراتماقچى،
 تەنقىد ئىتۇچى ھالق ئاۋلاردا كولاكلار، بايقراقلار، ئاش
 مەجلىسنى شولارغا باسىدا. موللانىڭ تۇرمۇشى، شوندى قانلاۋ
 ھالق بىلەن بولغانغا، ئۇل ئالارنىڭ ھەر سوزن قوۋەتلى، تاغندا
 ماتور ئىراق كورنىو ئۇچن ئايەت ھەدىس دە قىستىرب قويا.
 بۇلاردان نەرسە كىلىپ چەتا؟

- سەۋىنلەر ھۆكۈمەتنىڭ ئلەكلەرن ئاڭلار، ئاڭلاماس،
 ياكى ئاڭلارغا ياقىنلاشقان، بۇ ئىشى ئورتا ھەللى كەستىيەندە -
 لەرگە ھۆكۈمەتنى ۋە ئاننىڭ ئلەكلەرن، بۇزب ناچار كورسەتۈ
 بولا. چۇنكى، ئۇل ئاشلاردا ئورتا ھەللىلەر دە، يارلىلاردا ئازمى،
 كۆپمى چاقىرىلغان بولالار. مسكىلەرگە، ئون پىل، بويىنى
 كرنلگەن ئاڭلار قاقشى باشلى، بىردەگى يارامى، ئۇل ياققا
 زىھن جەيپەر، ساقلىنارغا كىرەك ئىكەن... «كۈركەن» بىلەن
 ئەينى بىت دىپ ئويلىلار. سوز ئۇزايودان قورقماساق مۇنارغا
 ئەللە نىقەدەر مېساللار كىنئىرپ، بوار ئىدى. مەن بىرسى - كۆ -
 لاک، باي سوزگە كرنشە: ھالقنى، مەھەللىلەرنى نارقانغا
 ئويلىلار ئاھىرئىسى. يۇھارنى ئۇچدا كالىچوزغا يازغانلار، دى.
 بىزنىڭ ئاۋلنى دورتكە، بېشكە بولەلەر ئىمىش. مۇندان نەرسە
 چەتا ئىدى، ھەزرەت؟

ئېكىنچىسى: مەھت كورەسلىك مسكن ئوزى يالغىزى، ئوتتۇر
 قالا بولا. ئاھرز امان ئىنىنى، مەھتلىرى، بوش قالر دىگەن . . .
 شول مەسئەلەنى ئاش ئاھىز ئناھەتلى ئەوەلەپ، سەوېتلىرى
 ھالقىنى بۇلىئە، دىنىنى بىئە، بۇلار دەجھال گروھى . . . دىگەن
 نەتىجەگە كېلەلەر.

ئە، واقىعدە، ئول باي كالىوز مەسئەلەسن بىك ياھىنى
 ئاگلى، ئەگەردە ئۇزىن چەارسالار، بۇگىن سىكىئوب چەارعا
 تۇرا، ئانارعا موللاڭدا، ئاللاڭدا كىرەكمى. پوعارنى ئۇچقا
 بارب كالىوزعا يازلارعا تەسەدە، ئانى يازماغان بولالار، مۇندا
 ئول بىلەمشكە سالئىب، بارلى، ئورتا ھەللى كرسىتىيەنلەرگە
 موللادان ئاگىتاسىيە ياسانا. مۇندى مىساللار بىك كۆپ.
 تاتار ئۇچدە ئىشانلار.

ئىشان - تەسەوونقى باشلىق دىگەن سوز، مۇرىد بولغان
 كىشى عۇمۇرى بويىنا ئانك گىمىنوزاسنى ئاستىدا بولئنا. نادان
 ھالقى ئىشانعا، شول ھەتلى بېرىلەپ كېتە، ھەتتا ئاللاسى، پەي-
 ھەمبەرى دە ئارتاراق قالب تۇرا. ئىشان بو، يۇمش قوشسا،
 مۇرىد شول يولدا ئولەرگە تېمىش.

مىن كۆپ ئىشانلارنى بىلەم. ئارىغپورە يانئىباغى بوسى
 جەين، قىش ئىشچى، قارا ئىشچى سىفانئىبا بو نېچە مۇرىد ئاستىرى
 ئىنى. مۇرىدلىر مەدرەسەدە تۇرالار، ھەر كۇن ھەزەرەتكە بارب
 ئىشلىلەر، ئوزلەرنى جېلى كىشى، جېلىئىسى دە ئىشان بولارعا
 ئەزىلەنۇچىلەر، تۇرلىنى تۇرلى باقتان. ئىش نلىققا ئەزىلەنۇچى-
 لەردە ئىشانعا ھەزەت دىگەن بىر شارىت ياسانا، بۇلار
 شونى ئوتەوچىلەر ئىنى. ئىشاننىڭ تىلك - ئوورنى بايتاق، جەي
 بولسا شولارنى كۈتەلەر، قىش بولسا، ئاسلارن ئۇرچى، ئازىق
 سالالار، بۇتن قر ئىشى - ئوراق، كۈلتە كرتە، سوغو - بۇلار ئۇس-
 تىدە، ئاگدان ئىلك، تۇرۇب، ئىشك ئالدىلارن سېئوب، باسقىچ -

لارن ئاپىقاي، يۈۈب، ئىرتە نامازغا مەچىتكە چىققاندا ئىشاننى قول باغلاپ قارشى ئالالار، بىرگەلەپ نامازغا گەرلەر ئىدى. ئىشاننىڭ ئۈستىگە، تۈرى قاراغاباتولق ئىتە ئالمىلار، ئىشان ئىتەشكەندە بۈگۈنلەر، سەنلار، گۈيە جىر نىشىگىنە كىردەي ھەلدە ئۇيالىپ قالالار ئىدى. ئىشان ئوزى قارساق قىنا، قالن، قىپ-قىل چىرايلى، بىرىندەن بىرىنى يەش ئىكىنچى ھاننى بار، ھەر كۈننى غۇسل بىلەن بىلباسن ئالماشپ ئىرتە نامازغا چىقىدى. «بو دۇنيا كافىرە چىندىت، ئولمىر مۇئىمىنە زىندان» دىپ مۇكاپ يۇرۇچى ئىلگى مۇرىلەر، دۇرس مۇكاپالار، ئول سوزنى تاتىپق ئىتكەندە ئىشان-كافىر بولپ چىقا.

بو كىشىلەرنىڭ تۇرلىسى تۇرلۇچە ۋاقت ھىزمەت ئىتكەن، قايسى 3، قايسى 4، قايسى ئىلى بىرىنچى، يىلغا ھىزمەت ئىتە ئىدى. شول ھەتلى ھىزمەت قارشىسىغا ئىشان بولارغا بىر نەرسەدە بىرمىگە توگىل، ھەتتا ئاشانى دا، ئىكىنچىلەنگەن ھالى ئازقىن ئۇيەلەرنى كىتوتەلەر، بىك يىراقلارنى ئاقچا كىتوتە ئىدى. ئىشانلىق-تەسەۋۋى بىزنىڭ تاتار ئىچىنە بۇغار ياغىدان كىردى.

ئىسلامىيەتتە روھانىيەت بارمى، يوقمى مەسئەلەسى ماتىبوعاندا بو ئاز يازلىدى دىگەن ئىدىم، بو مەسئەلە «ئىسلامىيەتتە تەسەۋۋۋى - ئىشانلىق بارمى» دىگەن سوزنىڭ ئوزى. بۇغارى تەسەۋۋۋىنىڭ چىگى دۇنيانى تاشلاۋغا قايتىپ قالا. تۇب ياغىدان ھۇدايغا مەھەببەت كىنە قالب، يۇرتىڭ، چىرلىدە، ئازىڭدا بۇتن نەرسەلەدە ھۇداي ئۇچىن بولپ قالغا تىيىش، بوسى «فەنا فىللا» مەرتەبەسى. ۋە يىلىقەرنى دىگەن تۇر كىمەننى، قۇترغان ھايوان كىك قاتتىق يۇرۇلدىن، دۇنيانىڭ بو نەرسەسىگە ئەھمىيەت بىرمىچى، بو قاشق ۋە، بو نىچە ئارپا بىلەن كۈن ئوزدىرولارن ئوزلەرنى ماقتىلار.

مىن ئىشانلىقنى ئىككىگە ئايرىم: قارا ئىشانلىق،
 ئاق ئىشانلىق، بىزدە بولغانى قارا ئىشانلىق. مۇننى تەبرىق
 ئىتىرىگەدە حاجەت يوق، بو-تۇرلىق، ئوم بىلەن حالقنى ئالدا،
 حالقنىڭ مالدىن فايدالانۇنۇزۇڭ رەھەت كۇن كورودەن عىبارەت.
 تانار ئچىنە گىنى نىنىدى گىنە بو ئىشانلىقنى ئالما، بو بايار - پامىش-
 چىك ھەتلىنى، يۇرت - جىر نۇزۇڭگەن، ياخشى ئانلار، ياخشى
 ئىسبىرويلار، ھەرتۇرلىق قىممەتلىنى كىيىلەر، مامق، يىفەك، ئالتۇنغا
 كومىلىب غۇمىر ئىنىكەنلەر. تانار ئچىنە گىنى بو ئىشانلار يە شول
 نەكلەرنى باشلانغان ھەلدە، يە تولغان ھەلدە ئوكتەبرگە
 كىلىپ كىردىلەر.

قاراعز، تاناردا ئىشانلى بولماغان بو ياقى بارمى؟ يوق؛
 مېشەر ئچىنى، باشقورت ئچىنى، قازان تانارنى ئچىنى، ئەلبەتتە ئىشانلىنى،
 ھەتتا ئىشانلار كۆپ بولغانلىقدان كانكورىنت بولۇپ ئۇغىشۇپ
 ياتقان ئورنلاردا كۆپ. تانار حالقنى ئىسكىنى پانشالقنىڭ قارا
 سەياسەتلەرنى بىلەن قابىلانۇپ، بىكىلەنۇپ ياتقان، ئچىنە نە ئىچى-
 تىمەلى جىللەر، ۋەنەدە مەدەنى دىزىن فىكىسىيەلەر بۇدە بولماغانغا،
 بو «مېكروبلار» تۇرغان ساين ئوسە، زورابا، ئورچى بىرگەنلەر.

ئىشانلارنىڭ كىتىرگەن زارارلىرى.

ئىسكىنى موللار، ئىسكىنى مەدرەسەلەر تۇرۇندا سۇيلىپ
 ئوندىك، بو مەدرەسەلەرنىڭ كۆپنۇرەك ياعىنى ئىشانلار قولنىپ بولما
 ئىدىنى، دېمەك، ئىسكىنى مەدرەسەلەر ئاشا تانارغا كىتىرگەن
 زارارلارنى ياكىدان سانامىز. بارى شونىنى غىنا ئۇستەرىگە
 كېرەك، ئوزلەرنىدە ئوقىغان شەكەرتلەرنى بارىدا موللارغا
 ئورنلاشتۇرۇ ئالدا تۇنلغانغا، ئىشانلار، تانار ئچىنە مەجىت

كۆپەيتىۋە باش سەبەب بولىدۇلار. مەھت سالودا كۆپ سەۋابىلار
 كۆرسەتەت، تانارنى تەمام ئاقلان يازدردۇلار. مەھت سالعان،
 سالوئا بولشقان تانار، ئوزن ئەللە نېچە مەرتەبە ھەج قلوچىلاردان
 ئارتق تانى، ئوزنە چۇماە ئىشكەرنى ئاچق بولوعا ئشانائىدى.
 بو ئاقلسز قۇتقى نە نېچە سىندە، كورە نۇرعانسۇرد، تانار مەھت
 بلەن قابلاندى. مەھتتى بولماعان ئاول يوق، 2 - 3، ھەتتا
 4 - 5 مەھتتى ئاوللار تولب يانا. چىستى كائونۇندا بولعان
 كىزلو ئىشانلارنى، ئارتق بارلى بولعان ئاوللارغا تاعن بو
 ھەتت سالر ئۇچن ئوزلەرنى ئاقچا بىرلەر ئىدى. بىلگىلى
 بورچقا، بو - ئىكى يىلان تولەرگە. ئىشان ئاقچاسى بولعانغا،
 ئول بورچ تولەننى قالسى، كچكەنەسى، زورۇسى، ئول بورچنى
 قولەرگە بەنلا - نۇرا تىرشالار ئىدى.

مەھت كوپاك، موللا كوپلكنك زارارن ھەزر ئارتىن بلەن
 قانىلار. لەكىن بو ھاقدا كىمى سوگەرگە ئىكەنن گنە ھامان
 تۇشۇنە ئالمىلار.

مىن مۇھتەسىب بولاب نۇرعان كىشى بولعانغا،
 ھەلەللەرنك ھەلن بىك ياشنى بلەم، 20-30 يۇرتلى مەھەل-
 لەلەر رەتەن، 50-60 يۇرتلى بولسا، ئورنچا ياشنى مەھەللە
 بولا، ئەمما 100-150 يۇرتلى مەھەللەلەر بىك سىرەك.

تانارغا ھەزر، ئاقتى بولسا، ھەزدەن سەبەبن كورب
 ھەتتەرنى ئاسىراب مائاشماسقا، تۇتارغادا مەكتەب - عىلم
 يۇرتى ياسارغا... بو ھاقدا مېندە پراكتىچىسكى كېكەشلەر،
 ھايدالى فېكرلەر بايتاق بار، بارن دا بازارغا، ئورنى توگل.

ھۆكۈمەندەن زارلانو، ئورنسىز، ھۆكۈمەت دوگنۇر بوياچا
 ھۆتن مەھتەرنى تانارغا بىرگەن، تەسەك ئالتىلاب بىر، يەك
 بلەن زىننەتە، تەسەك ئاۋنك بلەن ئچىندەن چەمبىچى يات

مەچىنكە يۈرمە، دىيىپ ھۆكۈمەت بىر ۋاقىتتا دا ئەيتىمەدى، ئەيتىمەس،
موللار يوقنى سۇيلىمەسلىرى. لەكىن مېن ئەيتەم، مەچىتلەرنى
مەكتەپكە ئەيلەنەنەرگە كىرەك دىيىپ. ھالقا فايدالى بىر ئورۇن
بولولار.

بايلىق ئىچىدە يۈزگەنلىكتەن نىكالاينىڭ پرىستى، ئىسپىنراۋ-
نىك كىچىك نەچەلىنىكلەرنى، ئىشانلار بىلەن قاتناشقا ياراتالار.
ئالار كىلگەندە سىلارغا دىيىپ ئىشانلار قىل- مۇل ئىچەلىكلەرسىز
قۇرمىلار ھەم كىلگەن ۋاقىتلارنىدا بىك قاتنى سىلاب، ئوزلەرنى
تەلگەن ئىشلەرنى ئىشلەتونىدە ئۇنىمىلار ئىدى. بىزگە، بو ھەل
«فانىچە» دىگەن بىر نەرسەنى ئاچار ئۇچىن كىرەك.

ئاتار مۇرىك بولسىن، بولماسن تىرە - يۈندە ئىشان بولسا،
ئانگ فانىچەسىن ئالارغا تىرشا، بەد دۇعاسىندا قاچا. باشىغا بىر-بىر
قايسى تۇشسە، بولغان ھەئلى سەدەقەسىن ئارباستىغا تۇيىدە
ئىشان ھەزرەتەن فانىچە ئالارغا كىتە.

ئاتار ئىچىدە «فانىچە» كىندى، «ئىشان ھەزرەت بەددۇعا
قىلغان» دىگەن جۇملەلەر ئۆكتەبىرگە قەدەر بايتاق يۇرى ئىدى.
دۇرسە ئىشان «فانىچە» دە قلا، ئورنىغا قاراپ «بەددۇعا» دا
قلا. لەكىن، ئول دۇعالارنىڭ تۇشۇۋى ئىشاننىڭ ھۇداي قاشىدا
مەقبول كىشى بولۇۋىدىغان توڭل، نەچەلىستىنۇ قاشىدا مەقبول
بولۇۋىدىغان كىلە، ھالى مسكىن، شۇنى دا ئاڭلى ئالمى ئىدى.
باي بولغانغا كۆرە ئىشان ئىجتىمايى كۆچە بىلەن باعالاش ئۇنا.
بەس بىرەۋلەرنى ئىزەرگە تەلسە، شول ئىجتىمايى كۆچە بىلەن
ئىزە، كۈتەررگە تەلسە كۈتەرە ئىدى. نادان ھالى مسكىن
ئىشان ھەزرەتنىڭ دۇعاسىن ھۇداي قىبول ئىدى، ئىش، ئۆگىنى
دىيىپ پۇنلاپ ماين، بالىن، پارلاپ كۆرگە، سارقى توشلەرنى
ئىشانغا تاشى ئىدى.

ئىشانلار ئۆزلەرنىڭ تەعلیماتلارنىدا، تاپىغى، فەن، سەنئەت، مەدەنىيەت دېگەن نەرسەلەرگە ھەر ۋاقىت قارشى بولالار. نەچەلىستىنۇغا سوقۇ كۆيىنچە بويىستۇرغا قوشالار، نىكا-لايغى ئاق پاتشا دىيىپ، «ھەتتا مۇسلمان دا توگىل مېكەن ئىدى، ھۇدايىنقىن بىلب بولمى . . .» دىيىپ تاننىتلار ئىدى.

ئۆزۈنە كۆرە ئىجتىماھى ياقدان، شول ھەتلى كۆچلى، ھەنەھوى ياقدان ھالقىڭ ئاللاسى ئورنىدا تۇرغان، شول ئىشان-لار، باياغى تەعلیماتلارنى بىلەن 6-7 يۈز يىللار بويىنچا ئاھولالارن چەچىپ، مەسكىن، بەھتسىز ھالقىنى ئىشەن چەرعان، دىن، ھۇرافات، ئىسكىنىك بىلەن بويىغان، كى تانارنى باشقا مىللەتلەر رەتتە كۆتەررگە، ئەدەم رەتتە كۆتەرگە كۆپ ئىشلەرگە كېرەك ئىدى. ئۆكتەبىردەن سۆكەنى يەشلەرنى، كاممۇنىسىلار پارتىيە-سىڭىك ھەدالەتنى ئارقاسىدا، ئۆزلەرنە ئاينىم جۇمھۇرىيەتلەر ئالب ھەم ئىچكى ياقداغى بۇتن ئىشلەرن ئىزلىگەن مىللەتنى باشقا مىللەتلەر دەرىجەسىنە كۆتەررگە تىرىشلار، باشلارن تاشقا چىرىپ، ئۆزلەرنى كۆنگە يالغاب ئىشلىلەر. تانار مىللەتنى ئۇچۇن كېلەچەك، بارنى، شول يەشلەر، مىللەت ھەسەلەسەن دۇرس ئاڭلى ئالغان كاممۇنىسىلار قولنىدا...

باياغى نىگىزدە سالىدۇرلغان ئەللە نىقەدەر مەچتەلەرنى، شولارھا قويغان ئەللەنى قەدەر موللارلارنى بىلەن تاناردا تامارلانىپ، بۆزلەر يىللار بىلەن تانارنى تۇمالاب ياتقان، بو ھالى، ئاغىن 50 گىنە يىل يەشەگەن بولسالار، تانارنىڭ ئىشى ھاراب ئىدى، قىيامەتنى جىتەكەن ئىدى. بەھتەكە قارشى ئۆكتەبىر داۋلارنى ئىسەن. بو داۋلار قاين بىلب در، توبتورى ئىلگى دەججالارغا بەرلىدى. دەججالارچىد مادى - ئاۋدى. شونىدان بىرلى ئىنىدى ئونلاب يىللار ئۆتتى، ئىشان تامنرى چولغان موللاردا ھەزر بۇرشى، قايد باررغا، كىگە تۇتتىرغا

بىلمەس، بولدى. ئەمام مېڭرەدى، مېنىم ئاڭلاۋىدا بۇلارغا ھەزر
قانار ئۇچىدە، ئورون بىتب بارا. ئاياقنى سوزارغادا ھەيىت كەت
ئولەر گە! بۇلارغا شوندىن باشقا چارا يوق ھەم بوتەن كىرەك
لەرى دە يوق.

يوعار ئادا ئەيتلگەنچە، ئوكتەبەر نەكلەرى، جەدىد
موللارنى دا بۇلار رەتتە كرتى.

مىن ئوزم دە موللا ئىدىم. بىلمىم، ئوكتەبەر قارشىدا مىن
يالغىز بولگەن ئىكەن بىپىنلەرمى، ئەللە مېنىم تۇسلى موللاردا
بولدىمى. ئانىسىن دۇرس تارىخ تىكشۈرۈ. بىك قسقا ئىتب
ئەيتكەندە، مە مېنىم موللا چامداعى ئىشلەرم:

— 21 نچى يىغا قەدەر ئوكتەبەر فايداسىغا قويغان ھز-
مەتلەرمى يازمىم، چۈنكى، ئول زامانلاردا مىن موللا توگل،
موللا بولسام دا مولللق ئىش بۇتغەلى ئوتەمىچى، بەلكى ھۈ-
كومەت ئىشندە جاۋابلى ئورنىدا ئىشلى ئىدىم ھەم مەكتەب ئىچى
ئىشلەرنە ھەم مەكتەب ئىشى تەعلىم - تەربىيە ئىشلەرنە ئېنىس-
ئىرو كىتولق ئىتىم، ئالارغا ئىشچىلەر ئىزلەر ھو كورسالارنىدا لىكتولق
ئىتىم. پرادنالوكلار، جىيىشىم، ئىكى مەرتەبە ئولمەن قالدىم...
«بىزنىڭ دوماۋى قايا كىتى، قايا ئولدى» دىب ئوزلەرنە
سۇراۋقويۇچىلار بارلىن ئىجتىمال تۇتقانلىقدان غنا بۇلارنى يازام.
يوق ئىسە ئىش بلەن ماقئانۇچى مىن توگل.

21 نچى يىل موللا بولب تۇرا باشلاغا، ئولمىدا كرسە-
تېيەن يەشلەرى ئۇچن كىچىكى كورسالار ئاچدىم. باشدا ھىچ
كىم بلەن ئاڭلاشمىچى، بارى ئوز كۆچم، ئوز توشلىنم بلەن
بو يىل دەۋام ئىتكەن، بو كورسالاردان ياڭاغنا ئاچلغان چىستاي
پارتىشكولاسىغا 7 شەكوت بىردىم. ئارادا قىزلاردا بار ئىدى. قز-
لارنىڭ بوسى ھەزر 2 نچى باسقاچ پارتىشكولا بىتئوب ئىشە،

قالعانلارنى دا چىنىدە ئىشلىيەر. ئىككىنچى يىلنى ۋولئىسپالكوڭم بىلەن ئاڭلاشپ (بىزنىڭ ئاۋل، ئورس ۋولئىسنىدا، ۋولسدا بىرگە تاناردا يوق ئىدى)، پ-راگراملارنى كورسەتپ، ئايغا 4 پۈت ئارش بىلگىلەندىم، پالينگىر امتىنىدان ئۆپرە توئۇچن، ۋولس بەجەيكىن-سەن سىكرىتارنى چاقۇردىم، ئاگرانوم ھەم ۋراچ بىلەن ئاڭلاشپ ئالارغا دا لىكسىيەلەر بىلگىلەندىم. ئورس ئىلى ئۇچن مارچا ئالب كىلدىم، ئانڭ زالونىيەسن، ۋولس ئۇستىننە ئالدى. شولاي ئىتىپ ناعن بىر يىل ئوقۇتۇنە نەتىجەسنىدە، ر. ت. يا. ھا. ھەسكەرى كورس-لارغا، پارتىشكولالارغا ھەم ئاۋل ئىچىدە ئىشلەر ئۇچن بايتاق يەشلەر چىقاردىم. كىم بىلە، بو كورسلاز بەلكى ناعن دەۋام ئىتىپ كۆپ فايدالىنى ئىشلەر ئىشلى ئالغان، بولۇر ئىدى، ئاۋل ئىزىنى ئىككىنچى ۋولسقا كۆچۈردىلەر. شۇنداق مېن مېجراب ئىچىدە تارتىلىپ، مېجراب ئاشا خالققا ئۆپرە تو باشلام. ئىنىدى دە بولسا بىر بىر تايىغەت قانۇنن ماۋزوع ئىتىپ ئالب دا، ئايەت - ھەدىسلەر بىلەن دە قاداقلاپ، دۇنياداعى، تۇرمىشنىڭ سەبەبىكە باغلى ئىكەنن ئاچارغا، تۇردىم، لەگىن بىر نەرسەدە ئاڭلانا ئالمادىم. شولارنىڭ نەتىجەسنىدە، موللا ھەلىمە مەدەنى حىزمەت بۇتۇنلەي مۇمكىن توڭل ئىكەننى كۆردىم. شوڭا كۆرە موللارقدان ئاينىردىم. ئىنىدى گىنە حىزمەت بولماسن، مېنىم ئول حىزمەتم «مەھىت نەعلىماننى»، شونىڭ ياكى فورمىداغىنى ئىدى. لەگىن نەتىجەدە، شوندى مەھىت نەعلىمانن خالققا ئەز گىنەدە كىرە كىسىمە گەننى بىلىدى. خالق مېنىدەن سۇراشسادا، ئىكلاسادا، مېجرابدان سۇيلىنگەنگە قۇلاق سالماي ئىدى. بوسەل ۋە ۋاقىغەدە كۆپ مەغىنە بار:

- ئىسلام دىنىنىڭ كىتابى قۇرئان بولسا، خالققا ھەزر، ئول كىرەك توڭل، خالق قۇرئان نەعلىمانن سىندۇر ئالمى.

ئاق تەسەۋۋۇف .

بو تەسەۋۋۇفنىڭ ئەھلىسى يەنى: كىشىنىڭ بۇتۇن ئىشى، سۆز-
 لىشى، سوزى، يۇقلاۋى، يۇرۇۋى، ھەتتا ھاتتىقى توشەگىنى
 ياتوۋۇنغا ھەتتا بارئىسىدا ئاللا ئۈچۈن بولۇپ، كىشى ئاللادا بار
 دىيىپ تانغان بۇتۇن سىفاتلارغا ئىيەررگە ئىيشلىنى، كىشىنىڭ
 كوڭلىدە ئاللادان (ھودان) باشقا بىر نەرسەدە بولماسقا ھەم
 كىشىنىڭ كوڭلى ئاللانى ئويلاۋان بىر مەرتەبەدە، ھەتتا يۇقلاغان
 چاقىدا بوشاماسقا ئىيشلىنى. ئۇلۇراق شەيخلەرنىڭ بوسىقىدىن
 ئىيشىنكەنم بار. كىشىنىڭ قەلبىدە بىش، ئورون بار، دى. ئاللانى
 كوڭلىدىن بىر دە چىقارماۋ دەرسىنى ئىيشىش ئۈچۈن، شول بىش
 ئوروننى «زىكر» بىلەن توتۇرغا كىرەك، شول بىش ئورون بولسا،
 نەسەك، تەسەۋۋۇف ئاللا ئىسە تۇرا، يۇقلاغاندا كوڭلىدىن
 چىقى، دى .

— ئۇل ئورونلارنى توتۇرۇ ئۈچۈن نىچە مەيلىدىن ياكى نىچە
 يىل «زىكر» ئەيتىرگە كىرەك، دىدىم .

— كىشىنىڭ قاراب، قايسىلار 10-15 يىلدا، قايسىلار 20-
 30 يىلدا ئىيشىشەلەر، قايسىلار غۇم بويى زىكر ئەيتىشەلەردە
 ئىيشىشە ئالمىلار، دىدى. سەبەبى سۇراغاچ، ئاڭلان بىش كىشە
 ئالمايدى، كىشىنىڭ قارابقا قايتىدى. قايسى بىرەلەر 10-15 يىل
 مەشەققەتلىنەندە، مەنە تولا دىگەندە گەنە، بىرەنە مەشەققەتلىنى
 سەبەبىنى
 يوققا چىقارغاندا، ياكى باشىدىن باشلارغا كىرەك بولا... تۇرلى
 مىساللار كىتىر بىر ھامان كىشىنىڭ قارابقا قايتىپ قالىدى. بو
 شەيخ ئاڭلاتا بىلمەسەدە مېن ئانى كىتابلار ئاشا ئاڭلادىم، ئانى
 مېڭا تەسەۋۋۇف كىتابلارنى بىك قىزى بىر مىسال بىلەن ئاڭلاتىلار.
 مىسالنى بىك قىزى ھەم چىپ، ئارتىغى يوق، كىمى يوق
 بولغانغا مۇندى يازام:

- يەمەن ئېللەرنى دەمى، قايسى ئېللەردە در ئېنىتى، يەشى
 قورقا جېتىكەن بىر بېك فاسىق كىشى، قىلماعان ياوزلقلارنى،
 ئوساللىقلارنى قالماعان بىرە، تۇشقىدە كورگەن بىر قورقۇنچە
 ھەل ئارقاسىدا ئولمىنى ئىستىكە تۇشۇرۇپ بېك قاتنى
 ئوكۇننە باشلى، قىلغان ئىشلەرنىنە مە تەوبەلەر ئىتە. ئوزك گنە
 ئىتكەن تەوبە قابول بولماس، بىر شەيخقا، ئوتۇر، دىلەر. تۇرلى -
 تۇرلى شەيخلارغا بارىپ قارى، لەكىن تىرە-يۈنۈدە بولغان شەيخ-
 لارنىڭ بىرسى دە، مۇنىڭ كوڭلۈنە، تولى؛ قايسى بېك يىوان،
 سىمىز بولا، قايسى 3-4 ھانلىقى بولا، قايسى بولەك بىرگەنلەرنى
 يۇھار ئراق، ئوز يانئىناراق ئوتۇرنا، قىسقا سى كۆڭلۈگە، تولى. بىو
 كىشى شەيخ ئۆلەب دۇنيا گىزەرگە چە، بۇھارا، تۇر كەمەن ئىل-
 لەرنى دەن بىرنە جىتە. يولدا كورگەن قزقلارن قالدۇرۇپ. شەھەر
 جىننەدە ئۇچۇرغان بىر ئاقساقال، مۇنىڭ ھەلن سۇراش بىلگەچە،
 - بېك ياخشى شەيخنى بىلەم مېن، مېنىم ئوزمىڭ شەيخ، ئۇيدە
 قوناق ئىتتىم، دىپ يۇرتىغا ئال ب كىتە. ئاشاعاچ، ئچكەچ كۆپ
 تۇرلى ھەل ئەھوال سۇراشقاچ، بىلىم بىرەر كۈن قوناق ئىتە -
 كەندەن، سۆگىنى، ئاقساقال: زور شەيخقا ئىلتىكەنچى باشدا
 مېن سىنى ئوزم سىناپ قارىم، زور شەيخقا مۇرىد بولۇرۇق رەنىڭ
 بارمى، يوقمى، بارمى، سىن مىڭا بىردە يالغانلامىچى، ئۇيىكەن
 چەب كىتكەندە، ياكى يولدا بېك قزانچ بىر ھەلگە ئۇچۇرما -
 دىكى، نەرسەنى بولسا دا كورۇپ كوڭل بىلەن بېك قزانما دىكى،
 دى، مۇسافىر بىر ئاز ئويلاغاچ، ئۇچۇرادم، ھەزردە كوز ئالدىدا
 تۇرا، ئۇيدەن چەب كىتكەندە قابقام نۇبىدە سووق ياكىردان
 بۇرشكەن، ئارت ئاياعى تىزە كېلەن بىكەن، ئوزى در-در قالتىرۇپ
 تۇرۇچى بۇزاومنى كوردم. كوڭل بىلەن بېك قزاندم، دى.
 ئاقساقال: بېك ياخشى، دىپ، مۇنى بىر قارا كىنى بولمەگە يابا.

شول بۇزاونى ئىسكەن چىمارما، مېن قاچان بولسا دا يانۇڭغا
 كىلەن، شوڭارچى سېن گل بۇزاونى ئويلا،دى.
 ئوتە بىر كۈن، ئوتە ئىككى كۈن، مۇسافىر زور ئىشانغا
 يارارلىق بولسام غنا ئىدى، دېي، بىك قزاعانغان بۇزاون ئويلى.
 باشقا بىر گنە نەرسەدە كوڭلگە كىترىمى. نېچە كۈنلەن سۇڭىر،
 ئاقساقال: ئەي مۇسافىر، سېن نى ھەلە، دېي ئىشكىنى ئاچا،
 بولمەگە ياقىنى بەر كره. ئىشك ئاچىلىپ ياقىنى بلەن بىرگە
 تاوش كىلوگە مۇسافىر دورت ئاياقلازىپ «موو، موو» . . .
 قىقۇرا، بۇزاو بولۇپ ئاقۇرا.

ئەلنىڭكى مسكن، نېچە گۈن، نېچە تۈنلەردىر گل گنە بۇزاو
 ئويلاپ تۇرغانغا، بۇزاوغا ئورۇلۇپ كىتە، ئۈزى ئۈزى بۇزاو
 تانى. ئاقساقال مۇنى ئاقىلىغا كىترگەچ، ماقتاب شەيخە يانۇنغا
 ئالپ كىتە.

بۇ كىچىككەنە ئەككىيەندە بىك تىرەن مەھنەلەر بار.
 تەسەۋۋۇققا بىرلەنگەنلەردەن ئاللاننى ئويلاپ يۇرى، يۇرى ئۈزلەن
 ئاللا ئانۇچىلار بوغالىمەك يوق توڭل، شولاي ئوق بو مىسال
 بلەن شەيخەنر زىكر ئارقىلىق ھۇدايغا قوشنىلار، دىگەن سوزنىڭ
 مەھنەسى دە ياخشى ئوق ئاچىلا.

زىكر بلەن ھۇدايغا قوشىلغاچ ۋەلىمك دەرەجەسىنە كىشى
 ئىروشكەن بولا. ۋەلىمك دەرەجەسى پەيغەمبەر لىكەن زور ئراقى.
 بەس بو ۋەلى ھىچ بو پەيغەمبەرگە مۇحتاج بولماسقا مۇمكىن،
 ئەمما ئىسلام دىنىدە بولغان تەسەۋۋۇقىي عاليملەرنى مۇھەممەدنى
 ئايتىپ ئالار، ھىچبىر ۋەلى ھەزرىتى مۇھەممەددەن زور بولا
 ئالمى، ھەر بو ۋەلى ئوزۇننىڭ عىبادەتلەرن ئىسلام بوپنچا ئوتەرگە
 تىيىش، دىلەر.

ھەر نېچەك بو تەسەۋۋۇق بىك قزى نەرسە، مۇندائاننى بېش -

ئالتى سۆز بىلەن ئاڭلانې بولماپاچاق، كىتابلارنى بىك كوپ،
بىزنىڭ قولغا تۇشكەن قەدەر ئىسنادە ئىچلەرنى فەاسەفە بىلەن، تولى.
سوفىلار ئاراسىدا بىك زور عالمىلەر بار. ھۇداي تۈرنىدا، ئويلى-
ئويلى ئالار بىك بوغارنى كىتەلەر. مەسەلەن، بىر تۇرلى تەسەووف
يولنىدا «ئىلاھ» دىگەن زاتنى بۇلاي تەغرىفى ئىتە:

- «ئىلاھ» بى نىھايە كەمالتنىڭ ئىيەسى. ھەر بىر كەمال
ئىلاھى ئۆز باشنىدا بىر عالم، ھەر عالمەنىڭ ئۆزىنە ماحسوس
قانۇنلارنى، سىرلەرنى بار. شول قانۇنلارنى ئۆيرەنۈ «فەن» بولا.
قانۇنلارنى تۇرمىشقا تەتبىق ئىتوسانغەت بولا. سىرلەر ئۈچ تۇرلى
يول بىلەن زاھىرغا چىعالار: ناوش، سۆز شىغىرى، رەسىم.

كورەسىزى، نىقىلى ئۇلى سوزلەر، قۇياش سىستىمىنى،
غەزا عالمى بۇلار بىر كەمال ئىلاھى، ئۆزىنە ماحسوس قانۇ-
نلارنى بار، شونى «كەمال» عالمىلەر، دىيەك بى نىھايە-چىكىسىز،
ھەر قايسىنىڭ تابىغەتلەرنى باشقا بولا.

ئەسە نىچىك «عالى» بولماسىن، بۇلار ئاتلىدان، تىش حىيال
غەرسەلەر. بىر ئۆزىمىز ئاقل، ئاڭلار ئىز، بۇتن ئالانتلار ئىز تابىغەت
ئىچىنە بىر كىسەك. ئالىق قۇياش سىستىمىن ھەم بىزگە بىل-
گەن فەزانى. قۇياش سىستىمىنى (بىزنىڭ عالمىمىز) نىنىلى
زاكونغا ئىيەرسە، بىزدە، شول زاكون ئىچىنە، بەس ئۆزىمىزگە
ئۇشاعان تابىغەتنى بىز بىلە ئالابىز، نىقەدەر بىزدەن بىراق بولسادا
تابىغەتلەر ئىز بىر بولغاچ، بىزنىڭ ئالارنى بىلوئىمىز مۇمكىن، بىلوئى
مۇمكىن بولماھان نەرسەلەرنى بار دىيىپ دەھوا ئىتولەر حىيال
بولا.

شەرقنى ئۆزىنە قاراتقان، عاسرلار بويىنچا ئالارنى ئىمىگەن،
تەمام قۇل ياساعان نىكالاى ئىسكىنى مەدرەسەلەرگە ئىبوك
قويغانى، ئاننىڭ مۇدەررىسلەرنى ئالتىن مىداللا بىرگەننى كىك،

ياوروپادا شەرق ھىماللارنى ئىيىك قويغان، ھىماللارنى زورايىتىپ تۇرغان ساين باققا، دۇنيادان يراقلاشۇغا ئىلتىھان، بو ھاقدا سوز بىك كوپ. فاس، ھەزائىر، تونىس، مېسرى، ھەرەبىستان، ھىندىستان ۋە باشقالاردا تەسەۋۋۇفلار، ھىماللار ياوروپالار ئاراندىن نىقى ساقلانا. سەنوسى كىك ئايرىم - ئايرىم شەھەرلەرنىڭ قارشى عىسيان كۈتەرۈلەرنى گنە ياوروپانى چىكە ئالىسى، عىسيان ئۇچن ئىك دۇرس يول 3 نچى ئىنتىر. ئانىسىدالغا قوشنىلۇ، شونىڭ ئاشا ھەرەكت ئىتىو . . .

سوز شول ھەرەجەگە چىنكە مۇسلمانلار ئاراسىدا بولغان «ئىيىيالوگىيە» تۈرنىدا ئەزىرەك توقتارغا ئىيىك بىر ئىنگىز. چۈنكى ئاندى ئىيىيالوگىيەلەرنىڭ بىر كىسەگى بىزنىڭ ئانار موللارنى ئاراسىدا يوق توگل.

«پان ئىسلامىزم»

بو نەرسەنىڭ پراگرامى نىچىك، ھاننى ھەرەكت - تاك تىكى ئىنىدى؟ بو تۈرنىدا مىندە تولى مانىرىيال يوق. ئەمما موللار ئىچىدە بىرەم - سارام كىشىلەردە شول گەۋدەسى بولماغان پانىسلامىزمنىڭ ئىيىيەسى كىسەكلەرنى بارن بىلەم.

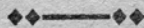
- ئىمىش بۇتن دۇنيا مۇسلماننى بىر ئىسلام ئىدارەسى ئاستىدا بولماسا، مۇسلمانلىق ھامان زەعىفى بولاچاقى. قولدان كىلگەنچە شول يولدا ھىزەت فارز.

بۇلار شول ئىسكىنى مېسرى، تۈرك زورنالارنىدان قاراب، قايدىر بىر ئىنگىلىزنىڭ ئىسلام دىنىغە كرگەنن، بىر باى فران - سوز ھاننى مۇسلمان بولۇپ تۈرك ئەفيسەرنى چىققان ھەم شونىڭ تۈسلىنى واقىيەلەرنى ئوقۇب شانلانلار. مە ئىسلام تارالا،

مەنە ياوروپا ئىسلامنىڭ ھاقى دىن ئىكەننى تۇشۇنۇشقا باشلايدى،
 مەنە بۇتنى دۇنيا مۇسلمان بولماق، دىيىپ يىۋاننى ياتالار.
 مۇندى ھالىنى ئادى موللار ئىچىدە توڭل، ياشىنى ئوقى
 ھالىمىلەر ئاراسىدا، ئۇچۇرى. بۇلارنىڭ ئىعتىقادىدا، ئىسلامنىڭ
 ھاقى دىن ئىكەننى ئوقى - ئوقى غىلام دۇنياسى بىلەنچەك، بۇتنى
 دۇنيانىڭ مۇسلمان بولمى، تۇرۇشنى بارى ئادانلىقدا، ھالىم
 بولسا، ئىسلامدا ھەبەرلەرنى بولماغاندا، قايچان ئالارنىڭ
 ئۆز تىللىرىدە قۇرئان باسلىق تارالا باشلاسا، مەنە شۇندا ئىپتىدى
 كۈتدە، تۇر، بۇتنى دۇنيا ئىپتىدى - ئىپتىدى كىسىز مۇسلمان بولماق.
 قارغۇ ئىپتىدى، ھەزرىتى زاماندا، شۇندى ھالىنىڭ بولۇ -
 ۋى ھەبەر توڭلۇقى. بۇنى دىگەن سۆز، بۇ بىت قانلى -
 قانلى ھىيال! بولماغان ۋە ئالار كۈتكەن يول بىلەن بارغاندا
 بولماقدا بولماغان سانولاشولار، تۇش كۈرۈلەر. ھەبەر قايدا
 قاراسادا، ئۇمىدى قالماغان كىشىگە بىر يىۋانچ كىرەك بىت.
 بۇ شۇلا ئىپتىدى، لەكىن بۇزۇق، زارارلى بولغانى.

دۇرس، دۇنيانىڭ ھەزرىتى مازلوم مۇسلمانلار ھەزرىتى
 زاماندا تۇرلى ئوڭاى بىلەن ياوروپاغا قارشى ھەرەكەت ياساپ
 تۇرالار. لەكىن ئالارنىڭ ھەرەكەتلەرنى ئىسلام تاراتى، ياكى
 ئۆزلىرىنى چىنلانىق مۇسلمان بولۇ ئۇچۇن توڭل، بەلكى ئامىد -
 ۋىكا نىڭلارنى، ئافرىكادا مۇسلمان بولماغان ھەرەبىلەر
 ئىپتىدى شارائىت ئاستىدا كۈتەرلىسەلەر، مۇسلمانلاردا شۇ ئوقى
 ئىقتىسادى، سەياسى شارائىت ئاستىدا ھەرەكەت ئىپتىدىلەر.

فەقەت دۇرس يولباشچىلار بولمىغانغا كۆپ كۈچلەر ئەرەم بولا،
 يوققا كىتە. ئەگەردە بۇتن دۇنيا مازلوملارنى ھەزرگى 3 نىچى
 ئىنتىرناتسىيانالغا قوشىلىپ، ئىنتىرناتسىيانال قوشوونى، ئۇيرە توونى
 بويىنچا ھەرەكت ئىتسەلەر ئىدىنى، شىك يوق، ياۋروپا قۇللانغىد.
 مان قۇتۇنلار ئىدىنى.

بەدەستى 20 تىپىن .

Казань № 6 1929 г.

1929 г.

№ 81 113

Цена — 20 к.

Н. ДУМАВЫ.

СОВРЕМЕННОЕ ТАТАРСКОЕ
ДУХОВЕНСТВО И ЕГО
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

(на тат. языке.)

Казань,

„ТАТИЗДАТ“

1929 г.